

Ferdo Gestrin

GOSPODARSTVO IN DRUŽBA ZAHODNO JUGOSLOVANSKIH DEŽEL OD 15. DO SREDE 17. STOLETJA

Jugoslovanske dežele so v obravnavanem obdobju doživele politične spremembe, ki so stoletja vplivale na razvoj njihovih ljudstev. Gre za turške vpade v balkanski in podonavski prostor, z njimi zvezan propad tedanjih držav jugoslovanskih ljudstev ter stoletja trajajoče turško gospostvo nad večjim delom jugoslovanskega ozemlja. Usodne posledice zanje sta imela tudi na eni strani proces nastajanja habsburškega dinastičnega teritorija in njegovega preraščanja v veliko podonavsko monarhijo, na drugi strani pa utrditev oblasti Beneške republike nad manjšim, vendar ne nepomembnim delom jugoslovanskih dežel, in njene moči na Jadranu.

Ko sta pod turškim pritiskom propadli srbska in bosenska država ter so padli zadnji ostanki svobode v Hercegovini in Črni gori, so pod udarec turških vpadov, ki so segli do Furlanije, prišle v glavnem od zadnje četrtine 15. stoletja vse hrvatske in slovenske dežele. Do srede 16. stoletja so nato Turki zasedli Srem, Bačko, Banat, precej ozemlja v Slavoniji in na Hrvatskem, ki sta se do konca stoletja zmanjšali na ostanke ostankov (*reliquiae reliquiarum*); težišče hrvatskih dežel se je poslej prenašalo v zahodni del Slavonije med Savo in Dravo in se nato povezale pod enim saborom in banom (1558). Zaradi organizirane obrambe pred Turki pa je na že itak močno skrčenem hrvatskem ozemlju od druge polovice 16. stoletja nastajala še Vojna krajina. Ta se je vse bolj odvajala od sabora in bana, prihajala pod upravo cesarskih poveljnikov in postala neposredno habsburški osrednji oblasti podrejena teritorialna enota. Njen gospodarski in družbeni razvoj, a z naseljevanjem beguncev izpod Turkov tudi etnična struktura so se precej razlikovali od drugih delov Hrvatske.

Do začetka 16. stoletja se je z manjšimi izjemami in poznejšimi spremembami ustalila politična pripadnost slovenskega ozemlja. Habsburžani so do tega časa postali gospodarji večjega dela slovenskih zgodovinskih dežel (Koroške, Štajerske, Kranjske, Goriške, Trsta in dela Istre). Te dežele so v letih 1564 do 1619 sestavljale posebno notranjeavstrijsko skupino dežel z lastnim knezom. Beneška Slovenija je leta 1420 prišla pod Beneško republiko, Prekmurje med Muro in Rabo pa je bilo Ogrsko. Habsburžani so s pridobitvijo ogrske in hrvatske krone (1526/7) postali vladarji tudi Prekmurja in hrvatskih dežel, ki pa so državnopravno ostali del dežel krone sv. Štefana.

Beneška republika si je do okoli 1420 pridobila svojo posest v Istri, Beneški Sloveniji in Dalmaciji, ki se nato v obravnavanem obdobju ni bistveno spremenila. V Istri je z Miljem (1420) zajela ves zahodni in južni del polotoka, habsburška je bila le Pazinska grofija; istega leta je po zlomu oglejskega patriarhata zagospodovala tudi nad Beneško Slovenijo. Politično stanje,

ustvarjeno v tem času, se je ohranilo vse do propada Republike. V Dalmaciji so Benečani po letu 1409 v bojih z Ogrsko in bosenskim fevdalci prišli v posest dalmatinskih mest med izlivoma Zrmanje in Bojane z ozkim pasom ozemlja okoli njih in otokov od Cresa do Korčule. To posest so v glavnem tudi obranili pred Turki, ki so po padcu Bosne (1463) začeli pritiskati na Dalmacijo in ki so v vojni leta 1499—1503 osvojili Makarsko in njeno Primorje, pozneje še nekaj drugih krajev in utrdbe ter obvladali del obale. Šele ob koncu obdobja, za kandijske vojne, so začeli Benečani širiti svojo posest globlje v notranjost (današnje Dalmacije) v škodo upadajoče Turčije.

Izven območja teh političnih sil je bilo samo ozemlje Dubrovniške republike, ki ga moremo šteti za svobodnega, čeprav je priznavala vrhovno nadoblast najprej ogrskih kraljev (po 1358) nato turškega sultana (po 1526). Potem ko si je ob četrtini 15. stoletja pridobila rodovitne Konavljje, je Dubrovniška republika zajemala ozemlje med poznejšim turškim Makarskim Primorjem in Hercegovinom s polotokom Pelješcem in otoki od Mljeta in Lastova proti jugovzhodu; imela je okoli 25.000 prebivalcev.

Večji del obravnavanega obdobja so torej nad jugoslovanskimi ljudstvi gospodovali Turško carstvo, Ogrska ter habsburška državna tvorba in Beneška republika.¹ V naslednjem bomo obravnavali zahodnojugoslovanske dežele izven turške oblasti.

Splošne črte razvoja — Posledice opisanih političnih dogajanj in sprememb so se na različne načine kazale v gospodarskem in tudi družbenem razvoju zahodnojugoslovanskih dežel. Turški vpadi in vojne so zaradi mejnega položaja večji del tega obdobja v veliki meri vplivali zlasti na gospodarsko slabitev hrvatskih dežel. Toda s pustošenjem daljši čas niso prizanašali tudi zlasti agrarnemu delu gospodarstva slovenskih dežel, ki so od srede 16. stoletja dalje nosile velik del finančnih bremen pri organizaciji obrambe pred Turki in vzdrževanju nastajajoče Vojne krajine.² S turškimi vpadi in osvajanjem so bila povezana migracijska gibanja jugoslovanskih ljudstev, ki so vplivala na gospodarsko in družbeno življenje posameznih območij. Ta gibanja so zajela tudi zahodnojugoslovanske dežele; ne samo tako da se je iz njih usmerjal tok beguncev, marveč prav tako tudi s tem, da so dajale možnost za poselitev novih došlecev iz ozemelj, ki so jih zasedli Turki (npr. na ozemlje Vojne krajine).³ Posebno mesto gre pri teh gibanjih kot poselitvenemu območju tudi Italiji, kamor se je iz gospodarskih in populacijskih vzrokov, pozneje tudi zavoljo Turkov, začel iz zahodnojugoslovanskih dežel usmerjati močan tok beguncev že od začetka 15. stoletja dalje.⁴

¹ Prim. *Zgodovina narodov Jugoslavije* 2, 1959, str. 11 sl., 17 sl., 158 sl., 217 sl.

² Notranjeavstrijske dežele (Stajerska, Koroška in Kranjska) so do leta 1594 dale za obrambo proti Turkom okoli 21 milijonov goldinarjev.

³ Prim. *Zgodovina narodov Jugoslavije*, o. c. str. 190, 407 in; Stj. Pavičić, *Podrijetlo naselja i govoru u Slavoniji*, Zagreb 1933; M. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u XVI vjeku*, *Godišnjak istoriskog društva BiH* 8—15 (1962), str. 233 sl.; A. Handžić, *Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI veku*, *JIC* 1969, str. 31 sl.; M. Hraste, *Govori jugozapadne Istre*, Zagreb 1964.

⁴ Prim. J. Smoldaka, *Ostanci jugoslavenskih naseobina u donjoj Italiji*, *Hrvatska Misao* 3 (1904), str. 750 sl.; G. Gelcich, *Colonic Slave nell'Italia meridionale*, *Spalato* 1908; M. Rešetar, *Die serbokroatischen Kolonien Südtaliens*, v *Schriften der Balkankommission, linguistische Abteilung* 9 (1911), str. 24 sl.; A. Cronia, *La conoscenza del mondo Slavo in Italia*, *Padua* 1958; M. Spremić, *Dubrovnik i Aragonci, 1442—1495*, *Beograd* 1971; prim. F. Gestrin, *La relazioni economiche tra le due sponde adriatiche tra Quattro e Cinquecento*, *Atti del Congresso internazionale sulle relazioni fra le due Sponde adriatiche*, 1973, str. 98 sl.; isti, *Prispevek h kulturnemu življenju Slovanov v Markah v Italiji (XIV.—XVII. stoletje)*, v *Spomenica Josipa Matasovića (1892—1962)*, Zagreb 1972, str. 89 sl.

Benečani so po osvojitvi Dalmacije le-to z boji s političnimi silami v zaledju v veliki meri gospodarsko odrezali od zaledja in gospodarstvo v njej podredili svoji gospodarski politiki na Jadranu. S tem so zavrlj dotlej cvetoče in naglo se razvijajoče gospodarstvo dalmatinskih mest.⁵ Dubrovnik je s spretno politiko in zvezami s političnimi silami na Balkanu znal obvladati trgovino na tem prostoru in hkrati uspešno paralizirati beneško monopolno politiko na Jadranu.⁶ V vsem tem dolgem obdobju je doživljal dobo velike prosperitete. Razširitev habsburške oblasti na posest goriških grofov je od začetka 16. stoletja dalje povečevala habsburško-beneška trenja, vendar je to na gospodarski razvoj le začasno in ne bistveno vplivalo.⁷

Vpliv državnih oblasti na gospodarstvo je bil glede na politično razdelitev zelo različen po deželah. V 15. stoletju se je deželnoknežja politika v habsburških deželah gibala še v mejah mestnega gospodarstva. Na prehodu v 16. stoletje in dalje pa se je vse vidneje uveljavljala širši teritorij zajemajoča deželnoknežja fiskalna politika. Tako je npr. nadvojvoda Ferdinand v prvi tretjini stoletja poskušal poseg Karla V. v Italijo izkoristiti za omejitev moči Benečanov na Jadranu in uveljaviti pot iz mest v Markah (Ancona, Pesaro) prek Trsta in Reke na Ljubljano in Beljak ter dalje na habsburško Nizozemsko. Poskus sicer ni uspel, je pa značilen.⁸ V okviru fiskalne politike so deželni knezi določeneje organizirali izredne davke, ki so od začetka 17. stoletja postajali redni, uveljavljali so stare regalne pravice v rudarstvu in fužinarstvu. Rudnike, rudna ležišča in gozdove so proglašali za svojo komorno posest in izdajali rudarske in gozdne rede. Začeli so izvajati nadzorstvo nad fužinarstvom, zlasti v zvezi s pravico do dohodkov od proizvodnje (Fron) in od prodaje proizvodov (Wchsel). Vse to so prvenstveno pobirali v denarju (v Idriji npr. 11 % od prodajne cene). Deželni knezi, od začetka 16. stoletja mestni gospodje večine mest, so iz fiskalnih potreb močno posegali tudi v razvoj trgovine (s podeljevanjem raznih pravic, z uvajanjem novih mitnic in mitnin, z novimi mitninskimi in tarifnimi redi, s prepovedmi trgovine z žitom in živino ob slabih letinah, nekoliko večjo skrbjo za pota itd.). S posebnimi policijskimi redi (1552, 1602) so skušali razmejiti meščansko in kmečko trgovino meščanom v korist.⁹ Akcija ni uspela zaradi premočne vloge kmečke trgovine in obrtne dejavnosti v gospodarskem obratu podložnika, ki je v tem pogledu dobil vso podporo svojih zemljiških gospodov. Fiskalna politika je vladarja pripeljala tudi do raznih ukrepov v korist tujih trgovcev in njihovih družb. Čestokrat finančno odvisen od njihovih posojil, jim je izdajal monopolne pravice za trgovino z določenim blagom (apalto). Pomembni pa so bili tudi vladarjevi neposredni posegi v proizvodnjo, bodisi s podeljevanjem monopolnih pravic podjetnikom, bodisi da so sami postajali

⁵ Prim. M. Šunjić, Dalmacija u XV stoljeću. Uspostavljanje i organizacija mletačke vlasti u Dalmaciji u XV stoljeću, Sarajevo 1967; A. Piasevoli, Fragmenti iz ekonomskog života Zadra od XIII do XVIII stoljeća, Zbornik »Zadar«, 1964; T. Raukar, Prilozi o trgovačkom životu u Zadru XV stoljeća, v Spomenica Josipa Matasovića, o. c., str. 163.

⁶ Prim. T. Popović, Turska i Dubrovnik u 16 veku, 1973 in številno tam našeto literaturo.

⁷ F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 15. do konca 16. stoletja, 1965, str. 34 sl., 88 sl.

⁸ F. Gestrin, O nameravani trgovski poti iz Ancone in Pesara v Italiji na Nizozemsko prek Ljubljane za Ferdinanda I., ZČ 21 (1967), str. 202 sl.

⁹ Prim. J. Zontar, Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim oziroma na slovenske pokrajine, ZČ 10-11 (1956/7), str. 32 sl.

investitorji zgodnjega kapitalizma.¹⁰ Področje, kamor so posegali, je bila tudi novčna politika. Na prehodu v 16. stoletje so uveljavili v svojih deželah goldinarski novčni sistem; ta se začne po pridobitvi hrvatskih dežel uveljavljati tudi tam. V drugi polovici stoletja in dalje pa je bila deželnoknežja novčna politika usmerjena v dve smeri: preprečevati odtok dobrega denarja iz dežele in urediti obtok slabšega tujega, zlasti italijanskega denarja. Toda edini trajnejši uspeh te politike je bila uvedba t. i. »kranjske veljave« na večjem delu sedanjega slovenskega ozemlja (poseben kurz med beneško liro in goldinarjem v razmerju 1 lira = 13 $\frac{1}{3}$ krajcarja; severno odtod je veljala »nemška veljava« s kurzom 1 lira = 12 krajcarjev).¹¹ Kranjska veljava, ki je bila identična z beneško, je doslej gospodarsko močno povezane slovenske dežele delila na dva dela, povzročila pa jim je tudi precejšnjo gospodarsko škodo in je tudi z njo povezati gospodarski zastoj v prvih desetletjih 17. stoletja.

Beneške oblasti so tako v svojih že prej osvojenih istrskih ozemljih kakor tudi v začetku tega obdobja pridobljeni Dalmaciji izvajali tako gospodarsko politiko, da bi z njo te dežele čimbolj podredile koristim Benetk. Značilni za to politiko so bili ukrepi, s katerimi so uveljavljale prvenstveno pravico dōvoza blaga v svoje mesto, so nadzirali najvažnejšo proizvodnjo (npr. soli) in tudi pomorstvo. Čeprav te monopolne gospodarske politike niso mogle v celoti izvajati in je proti koncu obravnavanega obdobja že precej slabela, so Benečani z njo vendar negativno vplivali na gospodarski razvoj tega ozemlja, še posebej Dalmacije.¹²

Dubrovniška republika je vso svojo politiko, tudi zunanjo, podrejala gospodarskim koristim mesta in vladajočega mestnega plemstva ter bogatega meščanstva. Zlasti si je skušala zagotoviti privilegiran položaj v trgovini z Balkanom in v povezavah tega prostora z deželami Sredozemlja. To ji je večji del tega obdobja tudi uspevalo. Isto lahko trdimo glede boja proti beneškim monopolističnim poskusom.¹³ V zvezi s tem so oblasti pospeševale vse tiste gospodarske dejavnosti, ki so to vlogo Dubrovnika krepile, zlasti pomorstvo, brodogradnjo in posamezne obrtne panoge (suknarstvo). Toda tudi v kmetijstvu politika dubrovniških oblasti ni bila nepomembna; opozoriti gre na ukrep, s katerim so preprečile kopičenje zemlje v cerkveni lasti.¹⁴

Kljub pripadnosti različnim državam in čeprav se je razvoj po posameznih deželah in skupinah dežel precej razlikoval in imel svoje posebnosti, so zahodnojugoslovanske dežele v obravnavanem obdobju imele nekatere skupne gospodarske in družbene črte.

V gospodarstvu je bil to čas že močnejšega uveljavljanja blagovno-dennarnih odnosov, povečane družbene delitve dela in porasta proizvodnje, a ponekod tudi precejšnjega pojavljanja elementov zgodnjega kapitalizma. Na

¹⁰ F. Tremel. *Der Frühkapitalismus in Innerösterreich*, Graz 1954.

¹¹ G. Probst-Ohstorff, *Die »Krainerische Währung«*, Numizmatičke vijesti 15 (1968), str. 63 sl.; F. Gestrin, *Mitninske knjige* 16. in 17. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1972, str. 85–97.

¹² M. Sunjić, o. c., str. 234; J. Tadić, *O društvenoj strukturi Dalmacije i Dubrovnika u vreme renesanse*, ZC 6–7, (1952/3), str. 552 sl.

¹³ Prim. I. Božić, *Turska i Dubrovnik u XIV i XV veku*, Beograd 1952, zlasti str. 264–314; T. Popović, o. c., str. 79, 92 sl. 117–122; S. Anselmi, *Venezia, Ragusa, Ancona tra Cinque e Seicento. Un momento della storia mercantile del Medio Adriatico*, v *Atti e memorie*, S. 8, vol. 6 (1968/70), str. 59 sl.

¹⁴ J. Lucić, *Prošlost dubrovačke Astoreje* (Župe, Šumeta, Rijeke, Zatonja, Gruža i okolice grada do 1366), Dubrovnik 1970, str. 65.

tem pa je slonelo tudi spreminjanje dotedanjih razmerij med družbenimi razredi in so se poglobljala razredna nasprotja.¹⁵

Težišče gospodarstva je bilo z izjemo v Dubrovniški republiki na agrarnih panogah, poljedelstvu in živinoreji, na ožjih ozemljih tudi na vinogradništvu. Med zaledjem in primorskim pasom so bile velike razlike, ki so slonele predvsem na klimatskih pogojih. Vse primorsko območje je pridelalo premalo žita in je bilo vezano na uvoz (tudi iz zaledja), samo pa je izvažalo svoje značilne agrarne pridelke. V primorskem pasu je bila vloga kmetijstva vsekakor manjša, kakor v notranjosti, čeprav je tudi del mestnega prebivalstva, zlasti njegov družbeni vrh, imel sorazmerno veliko zemljiško posest. Agrarna proizvodnja se je še ves ta čas v glavnem gibala v okvirih tistih agrarnih načinov, ki so jih zahodnojugoslovanske dežele dosegle približno ob koncu srednjega veka. Na večini tega ozemlja je prevladovalo natriletno kolobarjenje, čeprav so se na manjših površinah v bolj hribovitih in gozdnatih področjih obdržali tudi starejši poljedelski sistemi. V velikem delu Istre, v Dalmaciji in na ozemlju Dubrovniške republike je bilo uveljavljeno nadveletno kolobarjenje. S poljedelstvom je bila povsod tesno povezana pašniška živinoreja. Ta je bila ponekod, npr. na Slovenskem v višjem gorskem svetu in deloma na Krasu, na Hrvatskem deloma v Slavoniji in na dinarskem področju ter v delih Vojne krajine, ponekod v Dalmaciji in Istri, celo pomembnejša od poljedelstva. Deloma je bila razširjena celo t. i. selilna paša iz zaledja proti morju in obratno ter celo v severovzhodno Furlanijo in v posameznih primerih prek morja v Marke.¹⁶

Od začetka 15. stoletja so se v zahodnojugoslovanskih deželah že hitreje in močneje uveljavljale tudi raznovrstne neagrarne gospodarske panoge. Rudarstvo in fužinarstvo je bilo omejeno predvsem na slovenske dežele, vendar se je nekaj središč fužinarstva uveljavilo tudi na Hrvatskem. Obe panogi sta v velik meri postali domena meščanstva, čeprav so vanje posegali tudi plemiči. Večji del te proizvodnje je šel na tuja tržišča, zlasti v Italijo in sredozemske dežele nasploh. V gospodarstvu primorskega pasu so se uveljavile specifične, le z morjem povezane panoge: ribolov, pomorstvo ter brodogradnja in solarstvo. Povsod v Primorju je ne ravno majhen del prebivalstva vezal svoj obstoj na ribolov, ki je dajal ob bogatih vzhodnojadranskih loviščih precejšnje presežke. Ribe, slane a tudi posušene, so prodajali zlasti v italijanska pristanišča pa tudi v zaledje. Večji je bil pomen pomorstva in brodogradnje, ki sta bili v zvezi s pomorsko trgovino zelo važni panogi, vanju je bilo vloženega sorazmerno veliko kapitala, prinašali sta kljub riziku velike profite in sta zaposlovali velik odstotek prebivalstva v primorskih mestih. V pomorstvo so v tem času v manjši meri posegali tudi ljudje iz zaledja.¹⁷ Benečani so s svojo jadransko politiko sicer poskušali mrtviti svoboden razvoj te dejavnosti, vendar velja to že v 15. stoletju v večji meri le

¹⁵ Prim. F. Gestrin, *Gospodarske osnove razrednih bojev na Slovenskem konec XV. in v XVI. stoletju*, JIC 1962, str. 33 sl.; isti, *Boj za podeželsko trgovino med mestom in vasjo od konca XV. do sredine XVII. stoletja*, JIC 12 (1973), str. 72 sl.

¹⁶ M. Šunjić, o. c., str. 82; S. Anselmi, *Insedimenti, agricoltura, proprietà nel ducato Roveresco: la catastazione del 1489-1490, Quaderni storici, gen.-aprile 1973* (Ancona), str. 37-86 (izšlo tudi v posebnih izdajih, Urbino 1973); Archivio di Stato-Sottosezione Fano, Codici Malatestiani 70. Liber pascularum Senogallie.

¹⁷ Prim. za slovensko zaledje F. Gestrin, *Pregled pomorstva v Slovenskem Primorju*, Primorski zbornik 2 (1962), str. 1489 sl.; isti, *Trgovina o. c.*, str. 29 sl.

za tista mesta pod beneško oblastjo, ki so bila bliže lagunskemu mestu. Trst npr. je že v 16. stoletju zavoljo trgovine z zaledjem mimo Benetk v tesnih pomorskih zvezah z Markami in Apulijo. Dubrovnik pa se je ves ta čas tem težnjam uspešno postavljal po robu. Niso bili redki primeri, da so pomorci z naše obale opravljali plovbo vzdolž italijanske obale, v Levanto in drugam po Sredozemlju za potrebe italijanskih trgovcev.¹⁸ Veliko vlogo so pri tem imeli zlasti Dubrovčani, ki so v plovbi proti Levanti konkurirali celo Benečanom.¹⁹ Pomen pomorstva in brodogradnje je bil različen po raznih mestih in je nihal glede na pomorsko trgovsko vlogo obalnih mest. Večje soline so bile v Istri, zlasti v Piranu, Kopru in Miljah, dalje na Pagu in drugje. Ob ustju Neretve, v Stonu, Dubrovniku pri Kotoru in Sv. Srdju na Bojani so bili veliki solni trgi, v drugih mestih na tem področju soli niso smeli prodajati. Po proizvodnji in kvaliteti so bile znane soline v Piranu, kjer so Benečani solno proizvodnjo nadzirali in monopolizirali,²⁰ in zlasti na otoku Pagu, od kjer so že v začetku 15. stoletja sol izvažali v Italijo.²¹ Proti koncu 16. stoletja pa proizvodnja soli ni več v celoti krila potreb trga v zaledju in so začeli uvažati velike množine soli iz Apulije.²²

V neagrarni proizvodnji pa je še vse to obdobje na vsem zahodnojugoslovanskem ozemlju prevladovala mala, poklicna obrt, ki se je ponekod notranje v povečani meri specializirala in so z ločevanjem od starih obrti nastajale tudi nove. Toda le redko so delale za izvoz in so imele omembe vredno vlogo v trgovini na večje razdalje; večinoma so krile lokalne potrebe. Pri tem je imela določeno vlogo tudi podeželska, kmečka domača obrt (domače sukno, platno, lesni izdelki). Velik del obrti je bil povezan v cehe, ki se v slovenskih deželah javljajo v 14. stoletju, na Hrvaškem in drugod pa v glavnem stoletje pozneje. V primorskih mestih, zlasti v Dubrovniku, se je značaj cehov razlikoval od cehov v zaledju, a tudi položaj obrtnikov je bil bolj svoboden.²³

Zavoljo širjenja trga, v veliki meri pa tudi pod vplivom povezav z Italijo so nastajale zlasti v Dubrovniku, v primorskih mestih in v slovenskih deželah — tod od konca 15. stoletja dalje — povsem nove zvrsti obrti (npr. suknarne, papirnice, steklarne, pivovarne). Lastniki teh obrti v njih niso delali, po izvoru pa so bili celo večji trgovci. Za vodstvo in delo v njih so najemali plačane mojstre in pomočnike.²⁴ Te obrti se niso povezovale v cehe in posamezni njihovi lastniki so si pridobivali tudi monopolne pravice,

¹⁸ O tem obstajajo številni podatki v notarskih knjigah npr. v arhivih v Markah in drugje. Prim. F. Gestrin, Prispevek k poznavanju našega pomorstva v 16. stoletju iz gradiva italijanskih arhivov (Fano), VHAR 14 (1969), str. 163 sl.; isti, K poznavanju reškega pomorstva v Markah v Italiji (XV. do XVII. stol.), VHAR 15 (1970), str. 41 sl.

¹⁹ P. Braunstein, A propos de l'Adriatique entre le XVIe et le XVIIIe siècle, Annales 26 (1971), str. 1271 sl.; F. C. Lane, Venetian Ships and Shipbuilding of the Renaissance, Baltimore 1954, str. 9 (da Dubrovčani že okoli zadnje tretjine 15. stoletja pridobivajo »a leading place in the Mediterranean carrying trade«).

²⁰ P. Nicolich, Cenni storico-statistici sulle saline di Pirano, 1882, str. 22, 53; F. Gestrin, Trgovina o. c., str. 148—153; S. Vilfran, K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo, Kronika 10 (1962), str. 129 sl., Kronika 11 (1963), str. 1 sl.

²¹ Prim. T. Raukar, Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću, Radovi Filozofskog fakulteta, odsjek za povijest 7—8 (1969/70), str. 19 sl. ASFa, Codici Malatestiani 4 f 3 — 1407 jul. 6, Codici Malatestiani 21 f 221 sl. — Conto del sale comprado in Schiaunonia.

²² F. Gestrin, Mitninske knjige, o. c., str. 73, 288 sl., 310 sl.

²³ D. Roller, Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću, Gradja za gospodarsku povijest Hrvatske 2, JAZU 1951.

²⁴ D. Roller, Dubrovački zanati o. c., str. 7; I. Božić, Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV i XV veku, Istoriski glasnik 1 (1949), str. 41.

bodisi za proizvodnjo v celoti, bodisi za nabavo surovin ali za prodajo izdelkov. Posamezne izmed njih, tako se zdi, so dobivale vsaj nekatere značilnosti založniške in manufakturne proizvodnje, vse pa pomenijo uveljavljanje zgodnje kapitalističnih oblik proizvodnje. Ob njih so se ponekod razvijali založništvo in manufaktura. Založništvo se je širilo zlasti na Slovenskem, od srede 14. stoletja dalje v fužinarstvu a v 16. stoletju tudi v raznih obrtnih dejavnostih (platnarstvo in sitarstvo). Redke manufakture pa so nastale že v drugi polovici 15. stoletja v Dubrovniku (sukno) in v 16. stoletju v slovenskih deželah (orožje, steklo), vendar se niso obdržale. Te oblike proizvodnje seveda niso bile bistvene v neagrarni proizvodnji, značilna zanjo je bila cehovska obrt, v njej vedno večja zaprtost, s katero so cehovski mojstri hoteli obdržati obrt v čim ožjem krogu in jo monopolno obvladati.

Trgovina je bila gotovo najpomembnejša panoga neagrarnega gospodarstva, ustvarjala je v tem obdobju največje kapitale in je dajala pečat gospodarskemu in z njim tudi socialnemu položaju vrhnje plasti meščanskega razreda. Poglavitna smer trgovine vseh v obravnavo vključenih dežel je iz sorazmerno globokega zaledja šla proti morju in nato dalje proti Italiji in Sredozemlju (Dubrovnik); od tam pa seveda v obratni smeri nazaj. V vsem tem obdobju — a tudi prej in še pozneje — so namreč dežele v širšem območju Jadrana tvorile v nekem smislu enotno, sebe dopolnjujočo gospodarsko celoto; Jadran je bil most in ne pregraja med deželami na obeh straneh tega morja. V tem gospodarsko povezanem ozemlju so bile sicer italijanske dežele močnejši partner, vendar tudi gospodarska vloga sedanjih zahodnojugoslovanskih dežel in njenih prebivalcev v odnosu na Italijo ni bila majhna.²⁵

Poglavitna gospodarska povezava med obema obalama je bila v trgovski menjavi. Vzajemnost trgovskih koristi in blagovnih potreb so bile tolikšne, da so ob koncu tega časa posamezni dokumenti na italijanski strani izrecno poudarjali korist italijanskih dežel od trgovine s sedanjimi jugoslovanskimi deželami.²⁶ V zvezi s to trgovino je treba poudariti, da vloga Benetk v njej ni bila več tako pomembna, kakor se še misli. V trgovskih in pomorskih zvezah med Italijo in zahodnojugoslovanskimi deželami Benetkam v tem obdobju ni pripadalo prvo mesto, če jim postavimo nasproti ostalo Italijo. Seveda je bila vloga Benetk še vedno pomembna. S to trgovino je bilo tesno povezano pomorstvo, ki je imelo mesto takoj za trgovino. Odstotek ladij iz vhodnih obal Jadrana je bil v italijanskih pristaniščih precej visok in številni tukajšnji pomorci so pluli tudi za italijanske trgovce. Potrebe italijanskega pomorstva so se iz sedanjih zahodnojugoslovanskih dežel krile še na druge načine: v Italijo so šle surovine za gradnjo ladij in ladje same, dalje material za gradnjo in popravilo pristanišč in celo strokovnjaki ter delavci za gradnjo ladij in pristanišč. Tudi sicer se je v tem obdobju — med drugim iz pogojev samega italijanskega gospodarstva — usmerjal tok priseljencev iz jugoslovanskih dežel v mesta in na podeželje Italije od Fur-

²⁵ J. Tadić, *Ekonomsko jedinstvo Balkana i Sredozemlja u XVI veku*, ZČ 19—20 (1965/6), str. 197 sl.; H. Kellenbenz, *Südosteuropa im Rahmen der europäischen Gesamtwirtschaft*, v *Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, 1. Band, 1971, str. 27 sl.; F. Gestrin, *Le relazioni economiche tra le due sponde adriatiche tra Quattro e Cinquecento*, v *Atti del Congresso internazionale sulle relazioni fra le due Sponde adriatiche* (15—18 ottobre 1971), *Congressi Salentini II*, Lecce 1973, str. 87 sl.

²⁶ Prim. Archivio comunale di Recanati, Ser. X Porto šte. 1222—1647 sept. 1.; F. Gestrin, *Gospodarske povezave jugoslovanskih dežel in Italije v 15. in 16. stoletju*, IC 18 (1971), str. 139.

lanije do Sicilije in število Slovanov, ki so v tem obdobju živeli v Italiji, ni bilo majhno.²⁷

S to smerjo trgovine je bilo v veliki meri povezano tudi trgovsko blago v eno in drugo stran prometa. Iz jugoslovanskih dežel so šle v Italijo zlasti surovine in življenjske potrebščine (npr. kože in kožuhovina, razne kovine, zlasti železo in svinec, nato tudi baker, srebro in živo srebro, »crvac« (cremixium), les, razne surovinske osnove za barvila in druge potrebe kot terra rosa, terraghetta, dalje vosek, volna, živina, meso, sir, med, ribe, sol itd.) dalje gradbeni material, ki ga je ponekod v Italiji tedaj primanjkovalo (npr. razni lesni polizdelki kot trami in raznovrstne deske, kamen, zlasti iz Istre), a tudi raznovrstni izdelki mestne in podeželske obrti (npr. raznovrstni fužinarski, zlasti železni proizvodi, številni lesni izdelki, raznovrstne tekstilije, predvsem razna platna in grobo izdelano sukno (rassa), tudi schiavine itd.). Zahodno-jugoslovanske dežele in še širše zaledje pa so iz Italije dobivali zlasti obrtne izdelke, vsakovrstno levantinsko oziroma »beneško« blago, razna živila, a tudi posamezne surovine (npr. raznovrstne tkanine, izdelke umetne in uporabne obrti, začimbe, dišave, dragocenosti, milo, volno, bombaž, olje, vina, južno sadje in drugo).²⁸

V obe smeri prometa pa je bila za obravnavane dežele izredno pomembna tranzitna trgovina; bila je zelo donosna in z njo je v največji meri povezovati nastajanje in kopičenje trgovskega kapitala. Vanjo so posegale slovenske in deloma hrvatske dežele in pa zlasti Dubrovnik. Zajela je prostor od ogrskih in črnomoških dežel do Italije, kamor so jo usmerjali iz slovenskih in hrvatskih dežel, in do sredozemskih dežel od Levante do Španije in do Anglije, kjer jo je obvladal Dubrovnik.²⁹ V tej tranzitni trgovini proti morju so igrali pomembno vlogo kože, kožuhovina in živina, a v obratno smer italijansko in drugo, zlasti angleško sukno ter levantinsko blago. Poglavitna žarišča te trgovine, v katerih so se ustvarjali tudi večji trgovski kapitali, so bila v slovenskih deželah Ljubljana, Ptuj in Beljak, na Hrvatskem Zagreb in pozneje deloma tudi Varaždin, v Dalmaciji od konca 16. stoletja Split, a v največji, druga žarišča daleč presegajoči meri Dubrovnik. Odtod njegov procvit v vsem tem obdobju in veliki akumulirani trgovski kapitali in tudi pomen Dubrovnika kot denarnega tržišča (depozitni posli, kreditno poslovanje, pomorsko zavarovanje itd.).³⁰ V trgovnio z najvažnejšim blagom in v

²⁷ Glej op. 4; prim. še F. Gestrin, *Jugoslovani v službi pri Malatestovih organih v Fanu (1454 do 1455)*, ZČ 19–20 (1965/6), str. 161 sl. [glej še *Storia Picena* 36 (1968), str. 113 sl.]; isti, *Le relazioni o. c.*, str. 98 sl.; isti, *Prispevek h kulturnemu življenju o. c.*, str. 89 sl.

²⁸ F. Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja o. c.*, str. 148–197; isti, *Mitninske knjige o. c.*, str. 49–74 in drugo tam navedeno literaturo.

²⁹ Glej op. 25 in še O. Pickl, *Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert*, v *Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, 1. Band, 1971, str. 71 sl.; F. Gestrin, *Prispevek h gospodarski zgodovini Ptuja v prvi polovici 16. stoletja*, CZN 5 (1969), str. 228 sl.; Dj. Körbler, *Dubrovačka republika i zapadne evropske zemlje*, Rad JAZU 214 (1916), str. 175 sl.; J. Tadić, *Spanija i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd 1932; M. Popović-Radenković, *Le relazioni commerciali fra Dubrovnik (Ragusa) e la Puglia nel periodo angioino (1266–1442)*, *Archivio storico per le province napolitane* 37 (1957), str. 5 sl. in 38 (1958), str. 153 sl. (glej *Zbornik filozofskog fakulteta* 5, Beograd 1960, str. 189 sl.); B. Krekić, *Dubrovnik (Ragusa) et le Levant au Moyen Age*, Paris — La Haye 1961; isti, *Ragusa e gli Aragonesi verso la metà del XV secolo*, *Rivista storica del Mezzogiorno* 1 (1966), str. 205 sl.; M. Spremić, *Dubrovnik i Aragonci 1442–1495*, Beograd 1971; J. Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd 1952; T. Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd 1973.

³⁰ Npr. v letih od 1513 do 1520 so Dubrovčani po doslej znanih podatkih opravili okoli 5470 kreditnih poslov v trgovini, pomorstvu in zavarovanju v skupni vrednosti okoli 2.068.000 perperov (1 dukat = ok. 3,3 perpera); v istih letih so sklenili 278 trgovinskih družb z okoli 360.000 perperov vloženega kapitala. Glej T. Popović, *Turska o. c.*, str. 112 sl. Prim. še I. Vojte, *Poslovanje dubrovniških trgovskih družb na Balkanskem polotoku v drugi polovici XV. stoletja*, ZČ 28 (1974), str. 215.

tranzitno trgovino v slovenskih deželah so od okoli srede 16. stoletja začeli vedno močnejše posegali tuji, italijanski in tudi nemški trgovci. Ti so z večjimi kapitali in deloma tudi boljšo tehniko trgovine, z apalti in drugimi pridobljenimi pravicami vedno bolj gospodovali v trgovini. Z njimi je kapital iz precejšnjega dela slovenskih dežel odtekal v tujino, s čemer je slabel proces kopičenja trgovskega kapitala in uveljavljanja pojavov zgodnjega kapitalizma. Tu je iskati tudi enega izmed vzrokov za upad gospodarstva v slovenskih deželah konec 16. stoletja.³¹

Iz opisanega je jasno, da je šlo prvenstvo v pomorski trgovini v vsem tem obdobju Dubrovniku, s tem pa tudi dubrovniškemu pomorstvu. V Dalmaciji je imel najprej večjo vlogo Zadar, pozneje Split; v Hrvatskem Primorju je bila v 15. stoletju Reka izredno važno пристanišče za slovenske in hrvatske dežele,³² zaradi prodora Turkov je nato njen pomen padel in se poleg nje v 16. stoletju uveljavljata tudi Bakar in že prej znani Senj.³³ V tržaškem zalivu je bila v 15. stoletju vodilna vloga še na beneških mestih v slovenskem delu Istre, zlasti v Kopru, nato pa prevzema vodstvo v pomorski trgovini in v zvezah z zaledjem habsburški Trst.³⁴

V trgovini in pomorskih povezavah z Italijo in obratno so sodelovali trgovci in pomorci z obeh strani Jadrana. Kakor so italijanski trgovci in pomorci prihajali v vzhodnojadranska pristanišča in globoko v zaledje zahodnojugoslovanskih dežel, tako so trgovci in pomorci teh dežel prihajali in delovali v mestih Italije (a Dubrovčani še mnogo širše).³⁵ Tehnika trgovine z Italijo in v tranzitni trgovini ter v pomorstvu se v zahodnojugoslovanskih deželah ni bistveno razlikovala od tehnike v Italiji. V njej bi mogli govoriti tudi o elementih trgovine, vodene iz pisarne. Vsekakor je bila klasična tehnika potujočega trgovca že precej izjemna. Odvijala se je v veliki meri v obliki za daljši čas sklenjenih družb, ki so trgovale v obe strani, čeprav se v njej še v 16. stoletju pojavljajo komende in kolegance. Sklepali so jih bodisi italijanski bodisi slovanski trgovci sami, bodisi da so nastajale mešane družbe, katerih družabniki so na različnih krajih trgovske poti delovali v korist družbe, so poslovali s pomočjo faktorjev, prokuratorjev itd. Mnogi trgovci iz zahodnojugoslovanskih dežel so bili v teh družbah principalii italijanskih trgovcev in faktorjev. To velja zlasti za dubrovniške trgovce, a v markizanskih mestih (Pesaro, Fano, Ancona) so od konca 15. pa vse do srede 16. stoletja trgovali s takimi odnosi mnogi trgovci iz slovenskih in tudi posamezniki iz hrvatskih dežel. Italijanski trgovci, tudi iz samega družbenega vrha, so prodajali blago, zlasti blago tranzitne trgovine, kot npr. kože, za račun svojih principalov iz Ljubljane, Ptuja, Trsta, Zagreba in Bakra. Družbe

³¹ Prim. F. Gestrin, *Gospodarstvo in družba na Slovenskem v 16. stoletju*, ZČ 16 (1962) str. 5 sl.; isti, *Trgovina slovenskih dežel z italijanskimi ob koncu srednjega veka in v XVI. stoletju*, ZČ 29 (1973), str. ??? sl.

³² R. Bičanić, *Važnost Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske, v Rijeka, zbornik Matice Hrvatske, Zagreb 1953*; P. Blaznik, *Trgovske zveze Skofje Loke z Reko v luči notarske knjige Antona de Renno de Mutina 1456—1461*, LR 8 (1961), str. 75; F. Gestrin, *Trgovina o. c.*, str. 83 sl. in 112 sl. in tam navedena literatura.

³³ F. Gestrin, *Trgovina o. c.*, str. 112 sl.; S. Gigante, *Rivalità fra i porti di Fiume e Buccari nel secolo XVII*, Fiume 9 (1932), str. 154 sl.

³⁴ F. Gestrin, *Trgovina o. c.*, str. 97 sl.

³⁵ Glej op. 31 in F. Gestrin, *Mitninske knjige o. c.*, str. 61; isti, *Relazioni o. c.*, str. 93 sl.

so trajale tudi večje število let in ob zaključku so morali italijanski partnerji narediti obračun trgovskega poslovanja.³⁶

V teh trgovskih odnosih so se javljale tudi vse tedaj znane oblike kreditnega in denarnega poslovanja s prenosi dolgov in tudi elementi menic. Čeprav je bilo trgovsko knjigovodstvo najbolj razvito v Dubrovniku, kjer je v polnem razvoju že v 14. stoletju, se od konca 15. stoletja dalje javljajo omembe o trgovskih knjigah, katerih prvi primerki so se npr. v Ljubljani ohranili iz začetka 16. stoletja, tudi v slovenskih in hrvatskih deželah. Pri tem se uveljavljajo tudi elementi dvostavnega knjigovodstva, ki se pri pobiranju mitnin in carin javljajo že od konca 14. stoletja v zvezi s »protivožnjo« (Gegenfuer).³⁷ V Dubrovniku je v drugi polovici 15. stoletja nastal tudi priročnik za trgovanje, ki ga je napisal Benko Kotrulić (*Della mercatura et del mercante perfetto*), ki so ga prvič natisnili leta 1573 v Benetkah.³⁸ Trgovci, ki so se ukvarjali s trgovino na velike razdalje in s tranzitno trgovino, so znali ali razumeli po več jezikov; slovenski trgovci teh dimenzij vsekakor tudi nemščino, latinščino in italijanščino, ki je bila pomorski in trgovski jezik Sredozemlja.

Za gospodarstvo zalednega dela zahodnojugoslovanskih dežel je postajalo vedno bolj značilno tudi vključevanje podeželja in kmečkega prebivalstva v neagrarne dejavnosti in proizvodnjo. Zlasti se je ta razvoj že od začetka tega obdobja uveljavljal v slovenskih deželah, a od 16. stoletja so jim sledile tudi hrvatske pokrajine v zaledju, čeprav v precej ožjih okvirih. Pod vplivom blagovno denarne zamenjave je denarno gospodarstvo vedno bolj prebijalo meje zemljiškega gospostva, kar se je kazalo zlasti v t. i. komercializaciji zemljiškega gospostva predvsem v dveh smereh. Na eni strani v naraščajočem poseganju vedno večjega števila podložnikov v neagrarno dejavnost, ki postaja v manjši ali večji meri sestavni del podložnikovega gospodarjenja. S tem se je povečevalo nasprotje med mestom in vasjo, se je rušilo srednjeveško razmerje v družbeni delitvi dela. To še toliko bolj, ker se je kmet s podporo fevdalcev vse bolj otresal omejitev kmečki trgovini in obrti. Na drugi strani pa se kaže ta proces v vedno večjem poseganju fevdalcev neposredno v blagovno denarno menjavo in neagrarno dejavnost, kar se je na Hrvatskem ob manj razvitem meščanstvu kazalo še bolj izrazito kakor na Slovenskem.³⁹

V primorskem območju, v beneški Istri in Dalmaciji ter v Dubrovniški republiki, je bilo vključevanja kmečkega prebivalstva v neagrarne panoge mnogo manj, ker so deloma drugačni zemljiški odnosi, predvsem pa večje nadzorstvo državnih in mestnih samoupravnih oblasti ta razvoj v večji meri preprečile v korist mestnega plemstva in bogatih meščanov.

Fevdalni družbeni red (v slovenskih in hrvatskih deželah) oziroma kolonatski odnosi (uveljavljeni predvsem v beneški Istri in Dalmaciji ter Du-

³⁶ Npr. Archivio di Stato di Pesaro: not. knj. B. Fattori 20/34 f 528 — 1541 okt. 26, B. Fattori 20/32 f 38 sl. — 1540 marec 8. Glej F. Gestrin, *Trgovina slovenskih dežel z italijanskimi, o. c.* v tej številki ZC.

³⁷ F. Gestrin, *Mitninske knjige o. c.*, str. 25 sl., za knjigovodstvo str. 42–48.

³⁸ M. Zebić, *Zivot i rad Dubrovčanina Benka Kotrulića sa prevodom njegovog spisa »O trgovini i o savršenom trgovcu«, Titograd 1968; Della mercatura et del mercante perfetto di Benedetto Cotrugli Raguseo. Libri quattro etc. Venezia 1573, nato zopet Brescia 1602.*

³⁹ F. Gestrin, *Kmečka trgovina kot ozadje kmečkih uporov, Situla 13 (1973), str. 45 sl.; isti, Trgovina in kmečki upori na Slovenskem in Hrvatskem v XVI. stoletju, ZC 27 (1973), str. 207 sl. (glej še hrvaški prevod v Radovi 5 [Institut za hrvatsku povijest], Zagreb 1973, str. 193–204).*

brovniški republiki) so bili v zahodnojugoslovanskih deželah ves ta čas še trdno uveljavljeni, čeprav so se ob gospodarskem razvoju že začeli krhati, načenjale pa so jih tudi posledice političnih sprememb.

Na Slovenskem se je v času krize zemljiškega gospostva proti koncu 15. stoletja povečeval pritisk fevdalcev, vendar ne toliko v smeri refevdalizacije (s povečevanjem dominikalne zemlje in tlake ter vračanjem na naturalne dajatve) kakor s tem, da so fevdalci skušali obvladati presežke agrarne proizvodnje in spreminjati tudi kmečko trgovino v fevdalno rento. Podeželje je v tem času zajemalo vedno večje razslojevanje (delitev kmetij, kajžarji, osebenjki), na njem se počasi javljajo fevdalnih spon svobodni ljudje v zvezi z rudarstvom in fužinarstvom ter t. i. »svobodniki«. Na Hrvaškem pa se je v 16. stoletju v večji meri uveljavljal proces refevdalizacije in v nesvobodi so končali tudi mnogi nižji plemiči, živeči dotlej v svobodnih občinah. V nastajajoči Vojni krajini pa se je razvil družbeni sloj kmetov-vojakov, krajišnikov. Politično moč in družbena veljava sta v slovenskih in hrvaških deželah pripadali prvenstveno fevdalcem — na Slovenskem predvsem nemškim — ki so s stanovskimi institucijami, zlasti v 16. in 17. stoletju imeli v rokah velih del deželne uprave. Toda v plemiške vrste je zlasti na Slovenskem prihajalo počasi t. i. pisemsko plemstvo in spreminjalo staro strukturo vrhnjega razreda. Meščanstvo, mnogo bolj številno in gospodarsko močnejše v slovenskih deželah kakor pa v hrvaških, se je notranje delilo v ožjo plast mestne aristokracije, ki je odločala v mestni samoupravi, in na ostale meščane: manjše trgovce, obrtnike, branjevce. Številni so bili v mestih tudi nemeščani, pripadniki nižjih družbenih plasti, Židje, ki so jih iz slovenskih dežel razen Primorja izgnali konec 15. in v začetku 16. stoletja, in pa v večjih mestih tudi posamezni plemiči, ki so v njih imeli hiše.⁴⁰

V beneški Istri in Dalmaciji ter na ozemlju Dubrovniške republike so bili na osnovi kolonatskih odnosov družbeni odnosi precej drugačni. Vrhnji družbeni razred so tod tvorili z redkimi izjemami pripadniki mestnega plemstva oziroma patriciata (nobiles), ki so bili deloma starega romanskega oziroma italijanskega izvora deloma slovanskega porekla (npr. v Dubrovniku in večjem delu dalmatinskih mest). Le-ti so imeli večino zemljiške posesti v svojih rokah, obvladali so večji del trgovine, pomorske dejavnosti in solarstva. Politična moč je bila v njihovih rokah, čeprav v istrskih mestih že pred začetkom tega obdobja, a v Dalmaciji po letu 1420 njihova moč ni bila neomejena. Benečani so sicer pustili samoupravne komunalne ureditve in njene institucije, vendar so vodstvo komun deloma prenesli na svoje predstavnike (podestà, kneze, kapitane) in organe. V Dalmaciji je ta družbeni razred, številčno in gospodarsko oslavljen, deloma izgubil svojo vlogo in pomen iz dobe pred letom 1420. V Dubrovniku, kjer se je v 14. stoletju zaključil proces družbene in politične zaprtosti plemstva, je temu razredu pripadala vsa oblast v državi. Povsod, v beneški Istri, Dalmaciji in Dubrovniški republiki, pa se je zaprl v svoj ozki družbeni krog. Drugo mestno prebivalstvo (puk, populari, populus, v Dubrovniku povolani, populares) ni imelo nobenih političnih pravic in ni sodelovalo niti pri upravi. V Dubrovniku se je

⁴⁰ Prim. F. Gestrin, *Gospodarstvo in družba o. c.* in tam citirano literaturo; N. Klaić, *O razvitku feodalne rente u Hrvatskoj i Slavoniji u XV i XVI stoljeću*, Radovi filozofskog fakulteta, odsjek za povjest 3, Zagreb 1960, str. 39 sl.

z notranjo diferenciacijo v 15. in 16. stoletju iz »puka« odvajala sorazmerno številna plast gospodarsko močnih poslovnih ljudi, zlasti večjih trgovcev, velikih obrtnikov in pomorcev, ki so si pridobili tudi precejšnjo zemljiško posest in postajali po bogastvu in ugledu zelo blizu plemstva. Povezovali so se v posebne bratovščine in se prav tako kakor plemstvo zapirali v svoj krog (Antonini, Lazarini). Zanje se je začel uveljavljati naziv »cives«. V dalmatinskih mestih se zaradi stagnacije gospodarstva praviloma v tem obdobju ni razvila močnejša plast »meščanov« (cives) in celo v Istri se javlja le ponekod. »Puk« je bil v mestih najštevilnejša plast, saj ga je bilo tudi do dveh tretjin vsega prebivalstva; sestavljali so ga zlasti manjši trgovci, obrtniki, pomorci, ribiči in solarji. Podeželsko prebivalstvo je bilo podrejeno mestnim oblastem, z redkimi izjemami osebno svobodni in je živelo v kolonatskih odnosih.⁴¹

Blagovno denarno gospodarstvo, ki se je povsod uveljavljalo, je precej spreminjalo stara razmerja med posameznimi družbenimi razredi in na teh osnovah so se močno zaostrovala razredna nasprotja. V zalednih delih zahodnojugoslovanskih dežel so zlasti naraščala nasprotja med mestom in vasjo. Iz teh osnov so v njih zrasli veliki kmečki upori (1478, 1515, 1573, 1635); upor leta 1515 je zajel skoraj vse slovenske dežele in je trajal štiri mesece, upor leta 1573 pa je zajel dele hrvatskih in slovenskih podložnikov in je bil idejno najbolj dozorel: imel je dovolj jasno postavljene cilje in izdelan vojaški načrt. Poleg njih poznamo še številne manjše, lokalne upore, ki so trajali vse do zemljiške odveze leta 1848.⁴² Na Hrvatskem pa so se na ozemlju Vojne krajine in njej bližjih področij proti koncu tega obdobja začeli tudi številni upori krajišnikov.⁴³ V istih družbenih razmerah se je z redkimi izjemami samo na slovenskih tleh uveljavila reformacija luteranske plemiško-meščanske smeri. Kolikor je vanjo šel podložni kmet, se je oprijemal predvsem raznih sekt. Od konca 16. stoletja do konca tega obdobja je deželni knez v protireformaciji zatrl reformacijo, ki je slovenskemu ljudstvu dala knjižni jezik.⁴⁴ V obmorskem delu zahodnojugoslovanskih dežel pa je velik del tega obdobja bilo poglavitno družbeno nasprotje med mestnim plemstvom in »ljudstvom«, zlasti zaradi zahtev slednjega za politične pravice. Toda boj »ljudstva« je mnogokje slabila družbena diferenciacija znotraj samega sebe (npr. v Dubrovniku), drugje je zopet vplivala na to njegova šibka gospodarska in s tem družbena osnova (npr. v večjem delu dalmatinskih mest). Ponekod je bil pritisk plemstva tolikšen, da so morale beneške oblasti posredovati v ko-

⁴¹ M. Šunjić, *Dalmacija o. c.*, str. 254 sl.; T. Raukar, *Dalmatinski grad i selo u kasnom srednjem vijeku*, JIC 12 (1974), str. 41 sl.; J. Tadić, *O društvenoj strukturi Dalmacije i Dubrovnika u vreme renesanse*, ZC 6-7 (1952/3), str. 552 sl.; I. Božić, *Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV-XV veku*, IG 1 (1949), str. 45; G. Novak, *Nobiles, cives, komune i universitas u Splitu 1527-1797*, Rad JAZU 286 (1952), str. 5 sl.; B. Marušić, *Iz povijesti kolonata u Istri i Slovenskom Primorju*, Jadranski zbornik 2 (1957), str. 237 sl.

⁴² B. Grafenauer, *Boj za staro pravdo*, Ljubljana 1944; isti, *Kmečki upori na Slovenskem*, Ljubljana 1962; isti, *Boj za staro pravdo na Slovenskem*, Ljubljana 1974; Ju. V. Bromlej, *Krest'janskoe vosstanie 1573 goda v Horvatii*, Moskva 1959; J. Adamček, *Seljačka buna 1573*, 1968; N. Klaić, *Neki novi pogledi na uzroke hrvatsko-slovenske seljačke bune 1572-1573 god.*, ZC 27 (1973), str. 219 sl.; F. Gestrin, *Gospodarske osnove razrednih bojov na Slovenskem konec XV. in v XVI. stoletju*, JIC (1962), str. 33 sl.; isti, *Boj za podeželsko trgovino med mestom in vasjo od konca XV. do srede XVII. stoletja*, JIC 12 (1973), str. 72 sl.; isti, *Kmečka trgovina o. c.*, str. 43 sl.

⁴³ Prim. N. Klaić, *Seljačke bune u 17 stoljeću u Hrvatskoj*, HZ 13 (1960), str. 122 sl.

⁴⁴ O socialnih osnovah reformacije glej B. Zihlerl, *Družbenopolitični temelji reformacijskega gibanja na Slovenskem*, Drugi Trubarjev zbornik, 1952, str. 7 sl.; F. Gestrin, *Družbeni razredi na Slovenskem in reformacija*, prav tam, str. 15 sl. Za drugo literaturo glej *Zgodovina narodov Jugoslavije II*, 1959, str. 342 sl.; M. Rupel, *Primož Trubar*. Življenje in delo, Ljubljana 1962.

rist »puka« in ga ščititi proti samovolji plemstva. Drugje pa se je nasprotje med obema razredoma sprevrglo v dolgotrajne boje. Tako je boj na Hvaru in Visu, ki je trajal že velik del 15. stoletja, prerasel v odkrit upor pod vodstvom Matije Ivanića (1510—1514) in so ga nobili strli šele s pomočjo beneških oblasti; v Splitu in Piranu pa so se boji vlekli dolga desetletja 16. stoletja in še pozneje.⁴⁵

Slovenske in hrvatske dežele pod Habsburžani in Ogrsko — Gospodarski in družbeni razvoj pa je bil po posameznih zahodnojugoslovanskih deželah ne glede na zgornje splošne značilnosti vendar precej različen. Oglejmo si ga posebej in obširneje zlasti tam, kjer je bil ta razvoj najbolj pester.

V slovenskih deželah so se v 15. stoletju na agrarnem področju zaključevali že prej začetni procesi: kolonizacija, nastajanje naselitvene podobe in z njo povezano formiranje slovensko-nemške etnične meje, nastanka enotnega podložniškega razreda (die Unterthanen) po razkroju pridvornega gospodarstva od 13. stoletja dalje in strukture zemljiškega gospodstva, v katerem so fevdalci ogromno večino svoje zemljiške posesti razdelili med podložne kmete v obliki raznih zakupov. Med kmečkimi bremeni so prevladovala denarne dajatve in tlake je bilo malo. Drugačno je bilo stanje v Prekmurju, kjer so ogrski plemiči večino zemlje še vedno obdelovali v lastni režiji s pomočjo tlake. V zahodnem delu slovenskega ozemlja, v Goriških Brdih in na ozemlju starih romanskih mest ob morju pa je bil razširjen kolonat z neustaljeno velikostjo v kolonatske odnose dane posesti na spolovino (mezzadria).

Od okoli 70 let 15. stoletja dalje pa se je začelo na večjem delu slovenskega ozemlja stanje na podeželju spreminjati. Pod vplivom širjenja denarnega gospodarstva in v procesu komercializacije se je zemljiško gospodstvo ob hkratnem slabšanju denarja znašlo v krizi. Turški vpadi, z njimi zvezana opustelost in depopulacija podeželja so ta razvoj še pospešili. Iz te krize zemljiškega gospodstva so se fevdalci reševali predvsem s povečanim pritiskom na podložnika, s povečevanjem fevdalne rente. Pri tem so ubirali več poti. Povečevali so obseg dominikalne zemlje, čeprav je na splošno niso mogli razširiti do velikih obsegov. S tem v zvezi se je povečevala tlaka, vendar se je pri večini gospodstev gmotni efekt zviševanja tlake pokazal v denarnem nadomestku, rabotnini. Vzrok za povečevanje tlake je bila že od vsega začetka težnja fevdalcev po dvigu denarne in ne toliko delovne rente. Spreminjali so tudi, kjer in kolikor se je to dalo, denarne dajatve v naturalne in jih pri tem zviševali ali pa obnavljali stara že opuščena bremena. Z opisanim razvojem se je nova struktura zemljiškega gospodstva z večjo dominikalno posestjo, s povečanimi naturalnimi dajatvami in tlako ali robotnino le deloma uveljavila: bolj v vzhodnih, ravninskih in gričevnatih delih slovenskega ozemlja kakor na zahodu. V Prekmurju je fevdalec že prej večji del zemlje obdeloval v lastni režiji, na slovenskem ozemlju pod Benečani pa do takega razvoja ni prišlo. Na drugi strani so fevdalci v večji meri začeli posegati v trgovino z neagrarnimi proizvodi in vanjo pritegovati tudi podlož-

⁴⁵ Prim. M. Sunjić, *Dalmacija o. c.*, str. 202 sl.; J. Tadić, o. c., ZČ 6—7 (1952/3), str. 560; G. Novak, *Povijest Splita. Knjiga druga (od 1420 god. do 1797 god.)*, Split 1961, str. 218 sl.; isti, *Hvar kroz stoljeća, Hvar 1960*, str. 75 sl.; M. Pahor, *Socialni boji v občini Piran od XV. do XVIII. stoletja*, Ljubljana 1972, str. 71 sl.

nike, bodisi da so izvajali pravico predkupa, bodisi da so silili podložnike, da so zanje tovorili blago na trge, ga zanje tam prodajali, da so od njih kupovali razno blago tudi po višjih cenah in podobno. Cilj vseh teh sprememb, ki so jih fevdalci izvajali, je bil predvsem obvladati presežke agrarne proizvodnje. S tem procesom se je začejala druga stopnja komercializacije zemljiškega gospostva v slovenskih deželah, v kateri so fevdalci v večji meri posegali tudi v rudarstvo in fužinarstvo, pomemben vir dohodkov pa jim je postajala tudi vojaška služba v Vojni krajini.

Kmetje so bili v novih pogojih zemljiškega gospostva precej prizadeti. Zato je z njihovimi napori, da bi si izboljšali položaj, povezovati počasne premike v agrarni tehniki, menjavam v strukturi kultur in živinoreje, ki so počasi spodbokavale že stoletja trajajoči sistem natriletnega kolobarjenja. Prav tako so zavoljo tega našli dopolnilo svojemu agrarnemu gospodarstvu in važen del dodatnih dohodkov v trgovini (Gayhandel) in prometu, v domači obrti, a tudi v povezavi z rudarstvom in fužinarstvom, kar vse je dobivalo vedno večji obseg. Vsekakor moremo trditi, da je kmet zmogel fevdalna bremena prav zaradi povečanega vključevanja v neagrarno sfero gospodarstva. S tem nam postane tudi razumljiva dvojna vloga plemstva v boju med mestom in vasjo. Poleg povečevanja fevdalne rente je plemstvo proti vsem nastopom mest in deželnega kneza podpiralo kmeta, da se je otresal srednjeveških omejitev v trgovini in obrti. V čim večji meri je namreč podložnik dobival sredstva tudi izven agrarne proizvodnje, tem lažje je plemstvo povečevalo fevdalni pritisk.⁴⁶

Poleg povečanega fevdalnega pritiska je na podložne kmete padlo tudi breme za turško obrambo in Vojno krajino ter za organizacijo bolj centralizirane državne oblasti. Kmet je bil z obrambnimi redi pritegnjen celo v vojaško službo, pomagati je moral s tlako pri utrjevanju gradov, mest in tudi utrdb v Vojni krajini. Sodimo, da so kmetje fevdalcem, državi in cerkvi v tem obdobju dajali tudi več kakor polovico svojih bruto dohodkov.

Slovenske dežele so v tem času po fevdalnih odnosih in po organizacijski strukturi zemljiških gospostev bile nekako prehodno področje med zahodno- in vzhodnoevropskim razvojem fevdalizma. Komercializacija zemljiškega gospostva in uveljavljanje denarnega gospodarstva sta že v toliki meri zajela podložniški razred, da fevdalci niso mogli uveljaviti bolj togih oblik nekdanjega pridvornega gospodarstva sebi v korist. Pomembno vlogo sta pri tem igrala tudi sorazmerno majhna kmečka posest in rastoči sloji podeželskega prebivalstva s premalo zemlje ali brez nje. Vedno večji del kmečkega prebivalstva je bil glede življenjskega obstoja vezan na pridobivanje sredstev iz neagrarnih gospodarskih panog. Prav to pa je v veliki meri dajalo pečat gospodarskemu in družbenemu razvoju na Slovenskem vse do nastopa kapitalizma.⁴⁷

Med podložniki so nastajale vedno večje imovinske razlike in z njimi gospodarsko razslojevanje doslej enotnega podložniškega razreda bodisi po obsegu zemlje v procesu drobljenja kmetij, bodisi po denarju in bogastvu zavoljo poseganja v neagrarno dejavnost. Od 70 let 15. stoletja je nastajal

⁴⁶ Prim. F. Gestrin, Kmečka trgovina o. c., str. 45 sl.

⁴⁷ Prim. F. Gestrin, Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju zgodnjega kapitalizma, Kronika 17 (1969), str. 1 sl., glej še str. 65 sl.

na vasi sloj kajzarjev z malo zemlje. Javljali so se zlasti v večjih vaseh, vaških upravnih in župnijskih središčih, ob prometnih poteh, zlasti proti Primorju, in na rudarskih ter fužinarskih območjih. Ponekod v gospodarsko bolj razvitih in prometno važnejših ozemljih je število kajzarjev že konec 16. stoletja doseglo 30—40 % prebivalstva. V 17. stoletju je ob zastoju zgodnjega kapitalizma zastal tudi proces nastajanja kajzarjev, ki pa začne močnejše naraščati v 18. stoletju, ko je mnogokje postalo število kajzarjev večje od števila gruntov. Svojo skromno zemljiško bazo so kajzarji dobili ali na srenjski zemlji ali na novih krčevinah ali z odcepitvijo od kmetije. Od tod tudi razlika v odnosu do zemljiškega gospoda. Na srenjski zemlji naseljeni kajzarji so bili fevdalcu samo osebno podložni (die Untersassen). Kajzarjem je bilo kmetijstvo praviloma stranska panoga gospodarskega uveljavljanja; za služek so našli predvsem v neagrarnih dejavnostih. Poleg kajzarjev je nastajal tedaj na podeželju tudi sloj gostačev, ljudi brez zemljiške posesti, ki so se vdinjali za občasna poljska dela ali pa so se ukvarjali z obrtjo in trgovino. Prav tako pa je na vasi poslej raslo število poslov, ki so se zaposlevali na fevdalni posesti ali na večjih kmetijah.

Na drugi strani se je v 16. stoletju in dalje iz fevdalnih vezi prebijala v svobodo majhna plast več ali manj obogatelih kmetov. Kupovali so namreč, zlasti od propadajočega nižjega plemstva posamezna zemljišča, z njimi pa so se osvobajali dolžnosti in vezi do fevdalca ter postajali celo povsem svobodni, če so imeli samo tako zemljo. Prav tako so se tedaj pojavljali kmetje, ki so se s kmetijo vred odkupili od podložništva. Vsi ti kmetje (die Freisassen) so imeli svojo sodno in upravno organizacijo. Plemstvo je sicer na deželnih zborih že od začetka 17. stoletja nastopalo proti tem pojavom, a jih ni moglo zaustaviti.⁴⁸

S temi družbenimi premiki na vasi moremo zaznati tudi spreminjanje podložnikove družbene zavesti. Vse bolj jasno se oblikujejo kmečke zahteve po takih odnosih, bremenih in obveznostih, ki so bili zapisani v urbarjih in uveljavljeni pred spremembami na zemljiških gospostvih. To je bila vsekakor ena izmed pobud, ki so kmeta pripeljale do že omenjenih velikih kmečkih uporov. Tudi samostojno kmečko reformacijsko smer, ki je na svoj način povezala v svojo ideologijo kmečke zahteve, je gledati kot znak rasti kmetove družbene zavesti, v kateri moremo, enako kakor pri slovenskih reformatorjih in delu meščanstva, zaznati tudi elemente slovenske etnične zavesti.⁴⁹

V tistih hrvatskih deželah, kjer so bili uveljavljeni fevdalni odnosi, v Hrvatski in Slavoniji ter habsburški Istri, je šel agrarni razvoj, precej grobo rečeno, deloma v isto smer. Toda bil je počasnejši in za kmeta neugodnejši. Izenačevanje podložniškega razreda je bilo v hrvatskih deželah v 15. stoletju še vedno v procesu. Osebno vezani »servi« so do srede tega stoletja sicer izginili, ostali pa so še vedno tako imenovani »pridvorci«, podložni kmetje, ki so delali izključno na fevdalnih dvorih, saj je zemljiško gospostvo obdržalo večjo dominikalno zemljo kakor na Slovenskem. Poleg prevladujoče denarne rente je veliko podložnikov še vedno dajalo naturalne dajatve (»četrtinjc«.

⁴⁸ Prim. F. Gestrin, *Gospodarstvo in družba o. c.*

⁴⁹ O tem pripravljam že dalj časa posebno razpravo. Možnosti zveze med oblikovanjem slovenskega narodnostnega ozemlja in kmečko trgovino je prvi nakazal S. Vilfan, *K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo*, *Kronika* 10 (1962), str. 132 sl.

ker so dajali kot dajatev četrtno pridelkov). Veliko breme je še vedno bila tlaka, zlasti v Slavoniji, kjer je bil položaj kmetov slabši kakor na ozemlju stare Hrvatske, kjer so se ponekod ohranile še stare svobodne občine kmetov. Podložnik sicer ni bil z zakonom vezan na zemljo, toda zapustiti jo je mogel le pod določenimi pogoji (liberomigracija). V hrvatskem primorju je bil uveljavljen tudi kolonat, zemlja je bila v zakupu na podlagi pogodbe.

S turškimi vpadi in osvajanjem od zadnjih desetletij 15. stoletja dalje začena agrarno gospodarstvo na Hrvatskem močno upadati, rasla je opustelost in prebivalstvo je bežalo iz ogroženih krajev na vzhodu v bolj zaščitene. Z vsem tem je bilo povezano splošno siromašenje hrvatskih dežel, ki je tako značilno za 16. stoletje. Zemljiška gospodstva (vladanje, ladanje) so zaradi opustelosti, izgubljanja posesti s turškim prodiranjem, dodatnimi obveznostmi za obrambo itd. padala v večjo ali manjšo stisko, iz katere so se fevdalci reševali na podoben način, kakor smo ga spoznali za slovenske dežele. Toda dominikalno posest so povečevali v mnogo večji meri. S tem v zvezi je prišlo do precejšnjih sprememb na hrvatskem podeželju, zlasti v Slavoniji. Podložnike so podredili posameznim dvorcem, ki so bili upravna in gospodarska središča zemljiških gospodstev. Položaj podložnikov v Slavoniji se je zavoljo tega hitreje poslabševal. Ob pomanjkanju delovne sile so tod leta 1514 vezali podložnike na zemljo, kar pa je zavoljo širjenja turške oblasti in bega kmetov držalo le dobrega četrto stoletja. Drugje so fevdalci podrejali tudi doslej še svobodne prebivalce, npr. prebivalce svobodnih občin, zlasti južno od Kolpe med Uno in Korano, in jih spreminjali v podložnike. Prav tam so v veliki meri pristali tudi pripadniki nižjega plemstva (plemiči enoselci brez podložnikov), ki so živeli v posebnih občinah (nobiles generationes) na fevdalnem gospodstvu ali v okviru županij, bodisi pod pritiskom sosednjih fevdalcev, bodisi tako da se je eden izmed njih dvignil nad druge kot gospod. Tlaka je tedaj mnogokje precej porasla, izjema je bila v tem pogledu vsekakor ozemlje, ki so ga neposredno ogrožali Turki in se je na njem uveljavljala v večji meri živinoreja ali so nanj pod ugodnejšimi pogoji naseljevali begunce.⁵⁰

Obsežno ozemlje vzdolž turške meje, kjer se je od okoli srede 16. stoletja pa do približno konca obravnavane dobe razvila od hrvatske uprave in sabora ločena ter avstrijskim centralnim uradom podrejena Vojna krajina, razdeljena na dva generalata, varaždinskega in karlovškega, je imelo poseben razvoj. Na to ozemlje, kjer je bila opustelost največja, so državne oblasti s privolitvijo fevdalcev, katerih je opustela zemlja bila, naseljevale pod ugodnimi pogoji iz turških področij pribeglo prebivalstvo, večinoma pravoslavne vere in srbskega etničnega izvora, v sodobnih virih Uskoki, tudi Vlahi imenovani, ki jih imenujemo nato krajišniki. Prišleki so imeli pravico do svobode vere, ostali so osebno svobodni, dobivali so opustele kmetije oziroma zemljo v dedno uživanje, bili naj bi 20 let prosti vseh obveznosti, nato pa naj bi dajali fevdalne obveznosti. V nadomestilo za to pa so morali opravljati vojaško službo na meji. Ker pa turških bojev ni bilo konca in se je začela oblikovati Vojna krajina, so fevdalci začeli pritiskati na krajišnike, hoteč jih

⁵⁰ Prim. N. Klaić, O razvitku feodalne rente, o. c., Zgodovina narodov Jugoslavije I, str. 655 sl. in II, str. 373 sl.

podrediti. V slavonskem delu Vojne krajine fevdalci niso dosegli ničesar, v hrvatskem delu pa so zlasti najmočnejši fevdalci, npr. Zrinjski in Frankopani, proti koncu obdobja ponekod na posameznih manjših območjih dobili del prejšnje svoje posesti nazaj oziroma so si podredili krajišnike. Le-ti pa so v Vojni krajini ohranili svoje pravice, v veliki meri živeli v zadrugah in mnogokje je bilo težišče njihovega gospodarstva na živinoreji. Ta delitev hrvatskih dežel na dva dela v gospodarskem, družbenem in političnem pogledu je imela za razvoj Hrvatske v poznejšem obdobju velike posledice.⁵¹

Za fevdalne odnose na Hrvatskem je bilo večji del 16. stoletja značilno povečevanje tlake in ne naturalne ali denarne rente. Na drugi strani so fevdalci ob procesu komercializacije, ki je sledil pozneje kakor v slovenskih deželah, a je bil bolj silovit, na svojih zemljiških gospodstvih povsem monopolizirali presežke agrarne proizvodnje in trgovino z njimi. Hrvatsko-slavonski sabor je celo z zakonom uveljavil pravico fevdalcev do prednostnega nakupa agrarnih pridelkov od svojih kmetov. Fevdalci so se vztrajno bili proti vsem poskusom kmetov za večjo udeležbo v tej trgovini. Le kmetje v največji bližini Vojne krajine so mogli svoje pridelke svobodno prodajati po saborskem odloku iz 1567. leta.⁵² V takih razmerah se je podložniški položaj poslabšal zlasti na ozemlju severno od Kolpe. Odtod tudi veliki upor na obeh straneh Sotle, v katerega so se dvignili leta 1573 hrvatski in slovenski kmetje.⁵³

Od prehoda iz 16. v 17. stoletje dalje se je po organizacijski utrditvi Vojne krajine, po končanih turških vpadih v notranjost dežel in po populacijski krepitvi agrarna proizvodnja začela počasi dvigati. Znotraj zemljiškega gospodstva je tudi v hrvatskih deželah prihajalo do družbenega razslojevanja. Začele so se drobiti kmetije, predvsem od konca 16. stoletja, množili so se kajzarji (inquilini), ki jih je bilo ponekod v 17. stoletju že za cele vasi. Govoriti moremo ob koncu obravnavanega obdobja tudi na fevdalnih posestvih o sloju tako imenovanih svobodnjakov različnega izvora — med njimi so bili tudi Vlahi — ki so bili prosti vsake tlake, a dolžni opravljati vojaško službo in dajati dajatve. V Primorju pa Vlahi niso opravljali vojaške službe. Ob kvarnerski obali habsburškega dela Istre pa so imele več samostojnosti cele kmečke občine, ki so imele že od začetka 16. stoletja svoje statute in ki so fevdalne obveznosti odraževale fevdalcu kot celota.⁵⁴

Med neagrarnimi panogami gre v slovenskih deželah rudarstvu in fužinarstvu posebno mesto. V glavnem je ostalo na istih območjih, kakor je bilo v začetku tega obdobja. Šele okoli leta 1490 so začeli kopati živo srebro v Idriji, a v 16. stoletjih na par mestih tudi bakreno rudo. V teku 15. stoletja je fužinarstvo večinoma prešlo v roke meščanskih lastnikov. Po številu obratov in zaposlenih, a tudi po važnosti, ki jih je imela v trgovini domačih trgovcev, je bila najpomembnejša proizvodnja železa. V njej se je v tem času uveljavil tehnični napredek, kakor so ga poznale Italija in nemške avstrijske dežele. Po podatkih iz druge polovice 16. stoletja so talilne peči dajale po 350—850 kg surovega železa v 12 do 24 urah. Leta 1569 je bilo med

⁵¹ Prim. F. Moačanin, Das Problem des Grundbesitzes der Militärbevölkerung an der Kroatischen und Slawonischen Grenze, Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte I, 1971, str. 297 sl. in tam navedena literatura.

⁵² Ilustrirana povijest Hrvata, Zagreb 1971, str. 123, 130.

⁵³ Glej literaturo za upor leta 1573 pri op. 42.

⁵⁴ Najstarejši tak primer je Veprinac, ki je statut dobil 1507. leta.

slovenskimi deželami največ fužin na Kranjskem, 22 po številu, a na vsem slovenskem etničnem ozemlju nad 30. Celoletna proizvodnja fužin na Kranjskem je bila istega leta okoli 2000 ton litega in kovnega železa ter jekla (v posameznih fužinah do 150 ton letno). Toda fužine na Kranjskem so predelale še približno enako množino uvoženega železa iz nemškega Hüttenberga na Koroškem. Med najrazličnejšimi izdelki teh fužin, ki so večinoma šli v izvoz, zlasti v Italijo, so bili žebli; njihova produkcija je dosegla okoli 2000 tovorov letno.⁵⁵ Rudniki svinca in z njimi zvezane fužine so bile predvsem v območju Karavank na slovenskem delu Koroške. Njihova proizvodnja je v tem obdobju vsekakor narasla in so svinec v veliki meri izvozili v Italijo vse do Apulije (Lanciano).⁵⁶ Vendar podrobneje o tej proizvodnji nismo poučeni, kakor tudi ne o proizvodnji bakra.

Na Hrvaškem je bilo rudnikov in fužin v primerjavi s slovenskimi deželami precej manj. Do turških vpadov so hrvaški plemiči izrabljali srebrne, svinčene in bakrene rudnike v Liču, Fužinah, Čabru in na Petrovi gori. Leta 1463 je dobil grof Zrinjski splošni privilegij za kopanje vseh rud. V 16. stoletju je bil pomembnejši rudarski kraj Gvozdanško na ozemlju Zrinjskih, ki se prvič omenja leta 1488 in so v njem pozneje sodelovali tudi ljubljanski meščani. Zrinjski so imeli od tega rudnika srebra, svinca in tudi železa v prvi polovici 16. stoletja tudi do 30.000 ducatov dohodka na leto. Rudnik je bil v letih 1578–1635 pod turško oblastjo. V 17. stoletju je bilo okoli njega do 20 manjših fužin. Od prve polovice 16. stoletja dalje je znan tudi rudnik bakra v Rudah pri Samoboru; okoli srede 16. stoletja so imeli tudi v njem deleže nekateri ljubljanski meščani.⁵⁷ V drugih zahodnojugoslovanskih deželah rudnikov in fužin ni bilo.

Najpomembnejši rudnik in podjetje te dobe v obravnavanih deželah je bil rudnik živega srebra v Idriji. Šteti ga je med največje rudarske obrate zgodnjega kapitalizma nasploh. Sprva so v njem kopali beneški podjetniki. Toda za Maksimilijanove vojne z Benečani je prišla Idrija v habsburško posest. Potlej je v Idriji nek čas delalo več rudarskih družb, a od leta 1534 le ena sama s 144 deleži (die Kuxe). Njihovi lastniki so bili večinoma plemiči, a neko obdobje tudi posamezni meščani (W. Neumann in dediči ter U. Görttschacher iz Beljaka, H. Perger iz Ptuja, M. Stettner in dediči, L. Gruber in P. Dolničar iz Ljubljane). Proizvodnja je sprva zelo nihala in so nanjo vplivali na eni strani bogastvo rude, tehnika izkopa in moč kapitala podjetnikov, na drugi strani pa tržišče in konkurenca drugih rudnikov, zlasti Almadena. Živo srebro in cinober sta bila skoraj izključno izvozna predmeta. Izvažali so ju zlasti prek Italije na vzhod — v Egipt, Prednjo Azijo in Indijo — in na zahod v evropske dežele in po uvedbi amalgamizacijskega postopka pri pridobivanju dragih kovin zlasti v Ameriko. Benetke so bile do srede 17. stoletja najvažnejše tržišče, šele nato se v tej trgovini uveljavi Amsterdam. Trgovina z živim srebrom in cinobrom, v kateri so imeli po letu 1525 monopolne

⁵⁵ Prim. A. Mülner, *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien*, 1909; H. Wiesner, *Geschichte des Kärntner Bergbaues I–III*, 1950–1953; F. Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja o. c.*, str. 187 sl.; J. Zontar, *O našem starem žebjarstvu*, LR 2 (1955), str. 85 sl.; J. Gašperšič, *Loški žebli in žebjarji*, LR 4 (1957), str. 35 sl.

⁵⁶ Prim. AS, Vic. a. F/I 125 — 1549 okt. 24, F/I 142 — s. d.; A. Mülner, o. c., str. 529; F. Gestrin, o. c., str. 189.

⁵⁷ Prim. VZA 19 (1917), str. 1 sl.; A. Blanc, *La Croatie occidentale. Étude de géographie humaine*, v *Travaux publiés par l'Institut d'Études Slaves* 25 (1957), str. 243, 245 sl.

pravice zaporedoma augsburške trgovske hiše (Hochstetter, Baumgartner, Herwart, Haug-Langenauer), je bila ena najvažnejših virov evropskega trgovskega kapitala te dobe. Od leta 1539 do 1573 so omenjeni podjetniki v 11 pogodbah dobili 33.540 centov živega srebra in 6.115 centov finega cinobra v vrednosti okoli 1.100.000 renskih goldinarjev in so imeli po uradnih podatkih okoli 362.000 renskih goldinarjev dobička. Ko je leta 1575 rudnik zaradi konkurence Almadena in propada augsburških trgovskih hiš padel v težave, je deželni knez kupil vse deleže za 170.000 renskih goldinarjev. Podredil ga je dvorni komori in posebni komisiji na dvoru. Poslej so s krajšim presledkom v letih 1588—1592 (nürnberska hiša J. Mainl) prodajo živega srebra monopolno obvladali beneški trgovski kapitali (Altan, Stelle de Calice, Albertinelli, Balbi in drugi).⁵⁸

V zvezi z rudarstvom in fužinarstvom je od začetka tega obdobja nastajala tenka plast od fevdalcev neodvisnega neagrarnega prebivalstva. V 16. stoletju se je ta sloj v okviru zgodnjekapitalističnih oblik proizvodnje še razvijal. Zanje, kakor tudi za druge ljudi, ki so živeli samo od meznega dela, se je že uveljavljal naziv delavec (der Arbeiter). V posameznih večjih fužinarskih krajih je bilo tudi več sto ljudi zaposlenih, zlasti če k njim prištejemo tudi vse pomožno osebje (drvarje, oglarje, tovarnike itd.). V idrijskem rudniku živega srebra se je v 16. stoletju gibalo število rudarjev od 60 do 180, a število vseh z delom pri rudniku vezanih ljudi se ceni na okoli 450. Pravni položaj rudarjev in fužinarjev so v slovenskih deželah urejali rudarski redi, ki so jih izdajali deželni knezi za posamezna območja in za cele dežele (1517, 1555, 1575). Bili so neposredno podrejeni vladarju in so jih imeli zavoljo tega za svobodne ljudi. Isto je veljalo tudi za pomožno osebje, če se je preživljalo samo s to dejavnostjo. Zaradi tega posebnega položaja so bili pod sodni posebnim rudarskim sodiščem in nadsodiščem. Tudi delovne pogoje in mezde so določali rudarski redi. Delovni čas v rudnikih in fužinah, kjer so delale tudi žene in otroci, je trajal 10—12 pa tudi več ur. V Idriji so na težjih delovnih mestih delali že 8 ali celo manj ur dnevno. Povprečno pa ni bilo več kakor 200 delovnih dni letno. Delali so za mezdo, a zlasti rudarji tudi na akord. Tako so npr. rudarji v Idriji po pogodbi dobili v najem (auf Lehen-schaft) rudarske jame in se pri tem povezovali v posebne družbe (die Lehen-schaftsgesellschaft). Plačani so bili po množini izkopane rude in po vnaprej določenih cenah. Pogosto so jih plačevali vsaj deloma v naturi. Proti koncu 16. stoletja, ko je fužinarstvo zapadlo v začasno krizo in so cene naglo rasle, zaznamujemo že prve pojave odpora delavcev, npr. v Idriji, Bleibergu pri Beljaku.⁵⁹

S fužinarstvom so se na Slovenskem — le v manjši meri tudi na Hrvatskem — v največji meri razvili tako imenovani založniški odnosi (Verlags-system) in nanj so se prvenstveno vezale prve, redke manufakture. Zaradi založniških odnosov, ki so se močneje uveljavljali prav v 16. stoletju, so fu-

⁵⁸ J. Strieder, Studien zur Geschichte kapitalistischen Organisationsformen, 1925², str. 292 sl.; H. Srbik, Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia, 1907, str. 128 sl.; F. Tremel, Der Frühkapitalismus in Innerösterreich, 1954; M. Verbič, Idrijski rudnik do konca 16. stoletja. Inavgurarna disertacija, tipkopis na Filozofski fakulteti; F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja o. c., str. 89 sl.

⁵⁹ Prim. F. Gestrin, Gospodarstvo in družba o. c., in tam navedeno literaturo; M. Verbič, Idrijski delavec v 16. stoletju, ZČ 6—7 (1952/3) str. 531 sl.

žinarji postajali vedno bolj odvisni od založnikov, večinoma meščanskih trgovcev, ali založniških družb. Mnogi so na tej podlagi postajali tudi lastniki fužin. Toda založniški odnosi so se uvajali tudi na drugih področjih, tako v zvezi z vaško, domačo obrtjo (npr. v 16. stoletju v platnarstvu in sitarstvu), v Trstu v proizvodnji obutve, v pomorstvu vzdolž jadranske obale. Prve manufakture so v slovenskih deželah nastajale, kakor že rečeno, ob fužinarstvu v zvezi z novo vojaško tehniko. Njihovi lastniki so bili trgovci in podjetniki (Fužine pri Ljubljani — ljubljanski meščan V. Khisl, Fuggerau pri Podkloštru na Koroškem — Fuggerji, ki so tam imeli tudi veliko čistilnico bakrene rude iz Ogrske) pa tudi deželni knez (Celje 1520 — livarna topov, Gradec 1530 — orožje), ki je morda leta 1558 začel na založniški način proizvajati tudi puške v Borovljah na Koroškem.⁶⁰ Vsekakor je značaj manufakture imela tudi steklarna v Ljubljani od leta 1526 dalje, kjer so delali številni mojstri iz Murana, ki je dobivala iz Pesara v Markah velike množine pepelike prek Trsta in je imela monopolno pravico za izdelavo in prodajo svojih izdelkov.⁶¹

Kakšen je bil položaj v manufakturah zaposlenih ljudi zaradi pomanjkanja virov, žal, ne vemo ničesar. Vsekakor so se morda tudi v zvezi s tem pri lastnikih fužin pojavljala prizadevanja, da se prepreči beg delavcev k drugemu lastniku ali celo izven dežele. Poskusi privezati delavce na delovno mesto in določbe proti beračem so tudi v slovenskih deželah pojav dobe zgodnjega kapitalizma.

V zvezi z agrarno in neagrarno proizvodnjo ter njenimi presežki, dalje v zvezi s surovinami, ki jih že tedaj posredujejo v sosedstvo, a tudi zavoljo geografske lege, ki je omogočala ugodne povezave na velike razdalje med Italijo in Sredozemljem nasploh in srednjeevropskim zaledjem ter Balkanom, je bila močno razvita tudi trgovina z domačim blagom na velike razdalje in tranzitna trgovina.⁶²

V slovenskih deželah se je trgovina že od začetka 14. stoletja dalje v vedno večji meri vezala na primorska mesta in nato Italijo. Le manjši deli slovenskega ozemlja na severu in severovzhodu so se trgovsko bolj vezali proti nemškim deželam na severu. Trgovina s primorskimi mesti in kraji, politično razdeljenimi med Habsburžane (Trst, Devin, Štivan, Reka) in Benečane (Koper, Piran, Izola, Milje) ni od tega časa dalje zajela samo večjega dela slovenskega ozemlja, marveč je tja šel tudi večji del presežkov njegove proizvodnje. Seveda je ta trgovina tja posredovala tudi blago prehodne trgovine iz ogrskih in hrvatskih dežel (kože, kožuho vino, živino, žito) in obratno iz italijanskih dežel proti severu in vzhodu (sukno, levantinsko blago, dragocenosti). Ta trgovina je že v 15. stoletju dosegla 200.000 in več tovorov letno v obeh smereh. Toda to je bil le del prometa, ki se je iz slovenskih dežel ali prek njih usmerjal proti Italiji. Tja je šla trgovina tudi po številnih

⁶⁰ F. Tremel, *Der Frühkapitalismus o. c.*; za Fuggerje prim. F. Dobel, *Zur Geschichte der Fugger im bamberghischen Kärnten*, A. f. v. G. u. T. 2 (1850); isti, *über den Bergbau und Handel des Jacob und Anton Fugger in Kärnten und Tirol*, ZHVSchN 9 (1882); L. Scheuermann, *Die Fugger als Montanindustrielle in Tirol und Kärnten*, 1929.

⁶¹ Arhiv Dvorne komore na Dunaju — Gedenkbuch 27 (1526—1528) f 28' do 29 — 1526 marec 8 (podatek mi je posredoval prof. B. Otorčec, za kar se mu tudi tu najlepše zahvaljujem); A. Gasparetto, *Il vetro di Murano dalle origini ad oggi*, Venezia 1958, str. 106 sl.; ASP, not. knj. M. Milioni f 50 sl. — 1527 sept. 16.

⁶² Prim. op. 25: J. Tadić, H. Kellenbenz in dr. ter O. Pickl, *Die Auswirkungen o. c.*

kopnih poteh, zlasti v Furlanijo in Benetke. V celoti bi mogli trditi, da je ob koncu srednjega veka in dalje trgovina dosegla približno še enkrat večji obseg, kakor smo ga zgoraj omenili.⁶³ Trgovino, tudi prehodno iz ogrskih in hrvatskih dežel v Italijo in v obratni smeri, so do blizu srede 16. stoletja obvladovali domači trgovci, ki so neposredno trgovali zlasti z mesti v Markah in bili principalni tudi največjim tamkajšnjim trgovcem in ki so s to trgovino nakopičili tudi za evropske razmere že kar precejšnje trgovske kapitale in z njimi deloma prehajali, kakor že rečeno, na področje neagrarne proizvodnje: Italijanski trgovci so do tega časa ali v glavnem prihajali le do primorskih mest in tu zamenjavali svoje blago iz zaledja ali pa so se naseljevali v mestih v zaledju, zlasti v Ptujju in Ljubljani, in trgovali z najvažnejšim blagom trgovine na večje razdalje in prehodne trgovine.⁶⁴

V trgovini slovenskih dežel s primorskimi mesti in nato teh z Italijo so do prehoda v 16. stoletje prevladovala mesta v slovenskem delu Istre pod beneško oblastjo, precejšen delež pa je imela tudi Reka. S habsburškim favoriziranjem Trsta se je trgovina, čeprav vloga Kopra v tem prometu s slovenskim zaledjem ni takoj prenehala, v vedno večji meri prenašala na Trst, ki je ob sredi stoletja nedvomno pritegnil že veliko večino poklicne meščanske trgovine slovenskih dežel.

V istem času, od krize zemljiškega gospostva dalje, so v to trgovino močneje posegali tudi kmetje in fevdalci. Kmetje niso trgovali samo s presežki svojih pridelkov, marveč so posegali tudi v trgovino z blagom, ki je bilo prej domena meščanske trgovine, iz primorskih mest pa so po skoraj vsem slovenskem ozemlju tovorili zlasti sol in vino. Kmečka trgovina na slovenskih tleh ni imela majhnega obsega; podatki iz prve polovice 16. stoletja kažejo, da so posamezniki prodali po 500–1000 tovorov in cela krdela živine v enem letu. V prometu z agrarnimi proizvodi se v istem času močneje uveljavljajo tudi plemiči, ki so trgovske posle vodili ali neposredno sami ali v povezavi z meščani ali pa so jih morali zanje opravljati podložniki.⁶⁵

Okoli srede 16. stoletja se je tranzitna trgovina s kožami iz ogrskih dežel v Italijo, ki so jo obvladali domači trgovci, prenesla na pot prek Bosne v Dubrovnik. Hkrati so slovenske dežele izgubile tudi pomemben del prehodne trgovine z italijanskim blagom proti vzhodu. Vloga trgovcev iz mest na Slovenskem v mestih v Markah je prenehala. V trgovino in deloma tudi v rudarstvo in fužinarstvo so v vedno večji meri začeli posegati tuji, zlasti italijanski in deloma nemški trgovci in njihove družbe. Z večjimi kapitali, tudi z boljšimi oblikami tehnike trgovine in z raznimi, od deželnega kneza pridobljenimi pravicami, zlasti apalti, so potiskali domačine iz trgovine z najvažnejšim domačim blagom (npr. z železom), posegali so v trgovino na drobno in po podeželju in pridobivali vedno večjo vlogo tudi v prehodni trgovini. Tako so v začetku 70 let domači trgovci izgubili še izredno važno trgovino z živino iz ogrskih dežel v Italijo. Poslej je to trgovino skoraj monopolno obvladala posebna družba beneških trgovcev, ki je poslovala s stalnim posredovalcem v Ptujju.⁶⁶

⁶³ F. Gestrin, *Trgovina o. c.*, str. 45 sl.; isti, *Mitninske knjige o. c.*, str. 49 sl.

⁶⁴ F. Gestrin, *Trgovina slovenskih dežel o. c.*, glej v tem zvezku ZČ; isti, *Prispevek o. c.*, ČZN 5, str. 228 sl.; O. Pickl, o. c.

⁶⁵ Prim. F. Gestrin, *Kmečka trgovina o. c.*

⁶⁶ Prim. O. Pickl, o. c. str. 93 sl., 98 sl., 102 sl.; F. Gestrin, glej razpravo v tem zvezku ZČ.

Zaradi teh posegov tujih trgovcev, proti katerim je domače meščanstvo vse bolj nastopalo pri deželnemu knezu, čeprav zaman, so odtekali s trgovino zbrani kapitali iz slovenskih dežel. Polagoma je proti koncu stoletja začel pojenjevati razvoj v smeri zgodnjega kapitalizma ter je v tem iskati enega izmed vzrokov za upad gospodarstva v slovenskih deželah proti koncu 16. stoletja. Prizadeta sta bila — tudi zaradi znotraj proizvodnje nastalih vzrokov — rudarstvo in fužinarstvo z izjemo proizvodnje živega srebra, v kateri pa naše meščanstvo v tem času ni bilo več udeleženo. Dvig cen in podražitev proizvodnje (ob pomanjkanju rude in lesa v ugodnejših in bližnjih legah) sta zmanjševala konkurenčno sposobnost fužinarskih izdelkov na tujih tržiščih. Domačim trgovcem je bilo tekmovanje s tujim kapitalom še težje z uveljavitvijo »kranjske« veljave denarja v začetku 17. stoletja. Že leta 1575 so oblasti prepovedale ustanavljanje novih fužin, da se ne bi proizvodnja v starih povsem zadušila. Do leta 1596 je nato ustavila delo skoraj tretjina fužin na Kranjskem. Zamrle so v istem času tudi na slovenskih tleh nastale manufakture, ki so začele ponovno nastajati šele v prvih desetletjih 18. stoletja.⁶⁷

Nov udarec je meščanstvu, ki je zlasti v manjših mestih izgubljalo trgovino iz svojih rok, zadalo po »kranjski veljavi« še veliko poslabšanje denarja v začetku tridesetletne vojne, ko je vrednost denarja padla na osmino prejšnje (Geldkrach). Ta denarni zlom je v precejšnji meri zmanjšal gospodarsko moč meščanstva (Kipper- und Wipperzeit). Šele ob koncu obravnavanega obdobja se je na Slovenskem začel ponoven dvig gospodarstva.⁶⁸

Vse to je seveda vplivalo na družbeni razvoj meščanstva, ki je šel v naslednjih smereh. Povprečna vrednost meščanskih premoženj, sodeč po davčnih obveznostih, se je počasi zmanjševala; izginjali so najbogatejši, propadali najubožnejši. Mnoga mesta so pustela, v malih mestih pa si je prebivalstvo v kmetijstvu našlo večji del gospodarske osnove. Številčno razmerje med trgovci in obrtniki se je vedno bolj obračalo v korist slednjih. To pa seveda ni pomenilo, da se znotraj meščanstva, predvsem v največjih mestih, kakor so bili Ptuj, Ljubljana, Beljak, Trst, ki so po številu prebivalstva celo nekoliko porasla, ni vedno znova porajala plast bogatejših meščanov s sorazmerno velikimi kapitali. Toda ti meščani so od konca 16. stoletja ostajali povezani zgolj s trgovino in je bilo zanje značilno, da so svoj trgovski kapital vlagali v zemljiško posest, tudi v cela zemljiška gospostva, si pridobivali z nakupom plemiške naslove in izginjali v plemiških vrstah.

Povsem razumljivo je bilo torej, da se je večji del meščanstva v obrambo svojih gmotnih koristi še poglobljal v cehovske in mestnogospodarske za fevdalno dobo značilne okvire. Meščanstvo se je vedno bolj pritoževalo proti tujim trgovcem in družbam, nastopalo proti kmečki trgovini, proti poplavi slabega denarja in odtoku dobrih novcev iz dežel. V nasprotjih, ki so nastajala, je skušalo meščanstvo svoje težave nasploh reševati v okvirih vezanega mestnega gospodarstva in v smislu fevdalne miselnosti o delitvi dela. Pri tem so se jasno pokazali različni interesi med deželnim knezom in plemstvom. Mesta so dobivala podporo pri deželnem knezu v boju proti kmečki trgovini,

⁶⁷ F. Gestrin, Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju agrarne revolucije in prevlade manufakturne proizvodnje, *Kronika* 17 (1969), str. 68 sl.

⁶⁸ G. Probszt-Ohstorff, Die »Krainische Währung«, *Numismatische vijesti* 15 (1968), str. 68 sl.; V. Vinaver, Pregled istorije novca u jugoslovenskim zemljama (XVI—XVIII vek), Beograd 1970, str. 86 sl.

plemstvo pa je stalo za meščani v boju proti prodoru in konkurenci tujega kapitala in pa v boju proti odtoku dobrega denarja. To je v času, ko so domači meščani še obvladovali tranzitno trgovino, pripeljalo do povezave plemstva in meščanstva v enotnem reformacijskem gibanju in v političnem boju proti knezu. Ko pa je meščanstvo proti koncu 16. stoletja izgubilo velik del trgovine na velike razdalje in je videlo delno rešitev svojega položaja v novi razmejitvi kmečke trgovine, ki bi jo mogel uveljaviti samo deželni knez, se je ob povečanem nasprotju med mestom in vasjo meščanstvo začelo odvracati od plemstva in od reformacije.⁶⁹

Ob takem razvoju je začela v istem času slabeti politična moč plemstva in razmerje sil med plemstvom in stanovi ter deželnim knezom se je obračalo v prid slednjega. Na ta preobrat so vplivali tudi kmečki upor, proti katerim je plemstvo iskalo pomoč deželnega kneza, in dobro plačane službe, ki jih je plemstvo dobivalo v deželnoknežji administraciji in Vojni krajini. Deželni knez je nato v protireformacijski akciji proti plemstvu (1628) zlahka strl politično moč plemstva in deželnih stanov v dednih deželah. Z izgonom protestantskih plemičev se je nato do konca obdobja struktura plemiškega razreda tako spremenila, da je pisemsko plemstvo tvorilo že skoraj polovico stanov, s čimer se je na svoj način krhala meja med meščansko in plemiško družbo.

V hrvatskih deželah je bila trgovina na velike razdalje v vsem tem obdobju vezana na dvoje prometnih smeri: proti zahodu prek slovenskega ozemlja proti Primorju in Italiji ter proti jugu k pristaniščem ob Kvarnerju in dalje po morju na italijansko stran in vzdolž dalmatinske obale. Proti zahodu je ena najvažnejših poti šla prek Ptuja, kamor se je stekala v velikih količinah tudi prehodna trgovina iz ogrskih dežel prek postaj tridesetnine vzdolž ogrsko-hrvatske meje proti habsburškim deželah. Druga pa, ki je pritegovala v večji meri trgovino hrvatskih dežel, je vodila prek Novega mesta in po njej so že od konca 14. stoletja prihajali številni ljudje iz Hrvatske v primorska mesta v Tržaškem zalivu in dalje v Italijo.⁷⁰ Reka pa je bila v 15. stoletju najvažnejše kvarnersko pristanišče in so se tam stikale poti ne samo iz hrvatskega marveč tudi iz slovenskega zaledja.⁷¹ V notranjosti pa je bilo v vsem obravnavanem obdobju najpomembnejše trgovsko središče Zagreb, kamor so prihajali in se naseljevali tudi italijanski (beneški) in nemški trgovci, ki so posegali v trgovino vse od Budima do Italije.⁷²

Zaradi turškega prodiranja in osvajanja je trgovina proti morju na prehodu v 16. stoletje in v njegovih prvih desetletjih močno upadla, čeprav ni nikdar prenehala. Porasla pa je v tem času vloga poti prek slovenskega ozemlja, posebej zavoljo povezav med Italijo in ogrskimi deželami.⁷³ Toda okoli srede 16. stoletja se je zaradi povečanih pristojbin tridesetnine del te po pomenu poti proti Reki pa tudi na Bakar, ki je postajal njen konkurent, in v Senj. V vseh treh pristaniščih so si med drugim ustvarili beneški,

⁶⁹ F. Gestrin, Družbeni razredi in reformacija o. c.; isti, Boj za podeželsko trgovino, o. c. str. 76 sl.

⁷⁰ O. Pickl, o. c., str. 73 sl.; F. Gestrin, Trgovsko-prometni položaj Novega mesta (od ustanovitve do konca 16. stoletja), Novo mesto 1965–1965, Maribor 1969, str. 130 sl.

⁷¹ Prim. P. Blaznik, Trgovske zveze o. c., str. 75; F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja o. c., str. 83 in tam navedeno literaturo; isti, Mitninske knjige o. c., str. 49 sl.

⁷² I. Tkalič, O staroj zagrebačkoj trgovini, Rad JAZU 176 in 178, str. 177 sl. in 87 sl.; R. Horvat, Hrvatske carine god. 1539, VZA, 1910, str. 231 sl.; V. Vinaver, o. c., str. 73 sl.

⁷³ Prim. O. Pickl, o. c.; F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja o. c., str. 112 sl.

ankonski in florentinski trgovci za trgovino s hrvatskim in še širšim zaledjem prehodne trgovine prenesel na poti prek Bosne v Dubrovnik in pozneje tudi v Split. V drugi polovici tega stoletja, ko se je nekoliko že ustaljevala turška meja in je tudi organizacija obrambe postajala trdnjša, se zopet dvigajo svoja stalna zastopstva s skladišči. Reški, bakarski in senjski trgovci pa so trgovali na italijanski strani, zlasti v Markah; ladjarji iz teh mest pa so pluli po vsem Jadranu tudi za italijanske trgovce. Promet je porasel in je to tendenco ohranjal v glavnem vse do konca obdobja.⁷⁴

Trgovina v hrvatskih deželah v 16. stoletju ni imela takega obsega kakor na Slovenskem, a tudi denarno gospodarstvo je bilo nekoliko manj razvito. Meščanstvo je bilo od konca 15. stoletja z redkimi izjemami v upadanju. Propadala so zlasti mesta južno od Kolpe. Položaj meščanov v svobodnih kraljevih mestih je bil precej boljši od položaja mestnih naselbin, kjer so bili mestni gospodje fevdalci. Mnogi prebivalci teh naselbin (purgeri, oppidani) so na Hrvatskem zdrknili celo v podložništvo ali pa zelo blizu njega, a tudi posamezna svobodna mesta so izgubila svoje pravice, zlasti v Slavoniji. Toda tod so nekatera mesta, zlasti Zagreb, kjer si je bogato meščanstvo polastilo proti koncu obdobja vso oblast, tudi Varaždin, pridobivala na pomenu. Bogatejši del meščanstva je bil v precejšnji meri tujega, italijanskega in nemškega izvora. Na Reko se je npr. zlasti od srede 16. stoletja dalje naselilo veliko italijanskih družin iz mest v Markah (Pesaro, Fano, Ancona);⁷⁵ Benečani so bili številni v Bakru, precej jih je bilo tudi v Zagrebu.

Močnejše kakor plemstvo v slovenskih deželah pa je v trgovino posegalo hrvatsko plemstvo, ki se je od konca 15. stoletja številčno sicer zmanjševalo, postajalo pa je po svojem značaju predvsem vojaško plemstvo z velikimi potrebami. V njihovih vrstah so se krepile zlasti posamezne velike fevdalne rodbine (Zrinjski, Frankopani, v Slavoniji tudi plemstvo madžarskega izvora kakor npr. Erdödy). Ustvarjali so si velika zemljiška gospostva in komercializacija v bolj monopolistični in fevdalni smeri je dosegla pri njih najvišjo stopnjo. Zrinjski so svojo veliko posest, ki je segala od Međimurja do Primorja, in velike dohodke, ki so jih imeli od nje, vključevali v širše evropsko tržišče. Bili so lastniki žag, rudnikov, livarne in predelovalnice železa z večjim številom kovačev, imeli so svoji trgovini v Zagrebu in Bakru, ki je bil sploh eno izmed njihovih središč trgovine in povezav s širšim tržiščem. S to vlogo sta bila tesno povezana dvig in vloga Bakra v tem obdobju. Drugo središče njihove trgovine tu ob morju pa je bilo v Selcah blizu Novega v Vinodolu. Podložni kmet, ki je tudi stopal na področje trgovine in prometa, je imel pri tem večje težave zaradi plemiških ukrepov o monopolizaciji presežkov agrarne proizvodnje. Vendar je v zadnji tretjini 16. stoletja že v večji meri trgoval v smeri proti zahodu, a tudi v smeri proti jugu in z Vojno krajino.⁷⁶

Vojna krajina je nasploh postajala pomemben faktor v gospodarstvu hrvatskih dežel, zlasti v njihovi notranji trgovini, saj je nastopala kot vedno

⁷⁴ S. Gigante, *Rivalità fra i porti di Fiume e Buccari nel secolo XVII*, Fiume 9 (1932), str. 154 sl.; F. Gestrin, *Mitinske knjige o. c.*, str. 49 sl.; isti, *Prispevek k poznavanju našega pomorstva v 16. stoletju iz gradiva italijanskih arhivov* (Fano), VHAR 14 (1969), str. 163 sl.; isti, *K poznavanju reškega pomorstva v Markah v Italiji (XV.–XVII. stol.)*, VHAR 15 (1970), str. 41 sl.

⁷⁵ F. Gestrin, *Mitinske knjige o. c.*, str. 56 sl.

⁷⁶ *Prim. Zgodovina narodov Jugoslavije II*, str. 365 sl., 605 sl.; A. Blanc, *La Croatie o. c.*, str. 245 sl., 245 sl., 248 sl.; F. Gestrin, *Trgovina in kmečki upori o. c.*, str. 214 sl.

večji potrošnik vsakovrstnega blaga. Že leta 1560 so se oskrbovalci Vojne krajine pritoževali nad fevdalci, da s prisilnim odkupom poljskih pridelkov od svojih podložnikov monopolizirajo vse presežke in jih po višjih cenah prodajajo za Vojno krajino, s čemer otežujejo oskrbo vojske v njej.⁷⁷ Tudi sicer je Vojna krajina zaradi dotoka denarja za obrambo veliko pripomogla h krepitvi blagovno-denarnih odnosov v hrvatskih deželah v času, ko so te zaostajale v gospodarskem razvoju zaradi turških vojn in osvajanj.

Konec turškega pritiska, poselitev opustelih območij, nastanek in utrditve Vojne krajine so v precejšnji meri omogočili hitrejši gospodarski razvoj v hrvatskih deželah od konca 16. stoletja dalje. Toda hrvatske dežele so še vedno zaostajale za slovenskimi, ki jih je tedaj zajela gospodarska depresija. Agrarna proizvodnja — čeprav v starih organizacijskih okvirih in tehniki — je porasla, zlasti živinoreja je napredovala in dajala še več osnov za trgovino. Obrt, ki je bila zaradi upadanja mest v 16. stoletju precej prizadeta, je ostala tudi še v 17. stoletju v glavnem v starih mejah. Čehi so se še bolj zapirali, nastajali pa so še novi. Mestna obrt — hkrati s podeželsko — je krila predvsem le lokalne potrebe. Trgovina je v prvi polovici 17. stoletja naraščala, pri čemer pomen Vojne krajine ni bil majhen in vojni dobavitelji, pogosto zagrebški trgovci, so naglo bogateli. Poleg Zagreba raste pomen Varaždina in tudi Karlovca. Trgovina se je sedaj zopet v večji meri usmerjala proti morju in poleg Bakra, kjer so se utrdili Benečani, je začel zopet naraščati pomen Reke. Ukrepi deželnega kneza proti Bakru v korist Reke v tem času še niso prinesli večjih koristi. Vloga velikih fevdalcev v trgovini in sploh v gospodarstvu na Hrvatskem je tedaj še naraščala. Zlasti velja to za Zrinjske, ki so si leta 1668 pridobili celo pravico svobodnega trgovanja po hrvatskih deželah z vsem blagom, tudi z čezmorskim blagom. Tedaj je bilo na Hrvatskem 18 velikih fevdalcev, magnatov; med ostalim plemstvom pa je bilo že precej plemstva po pismu (*nobiles armales*), tudi iz vrst obogatelega meščanstva. Nižjega plemstva v okviru samostojnih plemiških občin se je ohranilo le še malo (npr. v Turopolju) ter obdržalo pravno in sodno samoupravo. Med višjim in nižjim plemstvom je obstajala zelo ostra družbena delitev.⁷⁸

Beneška Istra in Dalmacija, Dubrovniška republika — Istra in Dalmacija pod beneško oblastjo sta bili najtesneje povezani z gospodarstvom Benetk, ki so gospodarstvo obeh pokrajin podrejele svojim potrebam. Dubrovniška republika pa je kot posrednica trgovine med balkanskim in sredozemskim prostorom že od začetka 15. stoletja v večini obravnavanega obdobja doživljala višek gospodarskega razvoja.

V vseh treh območjih je bilo v poljedelstvu v prevladujoči meri uveljavljeno nadvoletno kolobarjenje. Agrarno gospodarstvo pa je bilo povsod tod vezano v glavnem na vinogradništvo in gojenje oljke; žita je bilo premalo in so ga morali za večji del leta uvažati. V živinoreji je prevladovala reja drobnice. Vendar je bil pomen kmetijstva v gospodarstvu teh dežel različen. V Dalmaciji, kjer je bila neagrarna dejavnost pod Benečani precej prizadeta, je bila vloga kmetijstva tudi za mestno prebivalstvo, zlasti nobile, precej večja kakor npr. v Istri. V Dubrovniški republiki pa je bilo, čeprav zelo razvito zlasti v Konavljih, ob neagrarnih dejavnostih še precej bolj v ozadju.

⁷⁷ J. Adamček, *Seljačka buna* o. c., str. 51.

⁷⁸ Zgodovina narodov Jugoslavije II, str. 374 sl., 609 sl.

Povsod tod so prevladovali kolonatski in njim sorodni odnosi. Medtem ko so se v avstrijskem delu Istre v precejšnji meri ohranili fevdalni odnosi, so se v beneški Istri že v 15. stoletju naglo izgubljali. Na večjem delu najbolj plodne zemlje je prevladoval kolonat, vendar je bila odvisnost kolonov od lastnikov zemlje precej različna. Na ozemlju mestnih komun je bila močno uveljavljena tako imenovana »mezzadria« (colonia parziaria), ob njej je bil razširjen tudi zakup zemljišča proti določeni zakupnini in tudi tako imenovani »livel«, to je zakup kmetije ali dela zemljišča proti plačilu v denarju ali v naturi, katerega višino so določali na osnovi letnega donosa, vendar lahko tudi v stalnem iznosu. V času gospodarskega upadanja Istre, opustelosti in depopulacije podeželja od okoli srede 16. stoletja dalje se je položaj kolonov poslabševal. Čeprav so bili formalnopravno osebno svobodni, so le redkokje mogli izbirati novega lastnika zemlja, menjati zemljo, ki so jo obdelovali. Tudi novo prebivalstvo, ki so ga beneške oblasti naseljevale v Istro, prvenstveno iz svoje Dalmacije, v 16. in 17. stoletju je deloma prešlo v kolonatske odnose, manjši del pa je bil naseljen kot svobodni kmetje.⁷⁹

V Istri je namreč iz različnih vzrokov, med drugim tudi zavoľjo kužnih bolezni, proti sredi 16. stoletja in dalje naraščala opustelost podeželja z depopulacijo, ki se je kazala tudi v mestih. Kmetijstvo je bilo v precejšnjem upadu. Beneške oblasti so skušale stanje popraviti in so vsa pusta zemljišča proglasila za državno last (1556) in začela nanja naseljevati doseljence in begunce iz Dalmacije in drugih hrvatskih dežel. Ustanovile so tudi institucijo posebnih poverjenikov (1578), ki so vsake dve leti delili prazno zemljo naseljencem, kar je trajalo še vse do srede 17. stoletja.⁸⁰ S temi ukrepi se je kmetijstvo počasi dvigalo, vendar se je ponekod precej povečal pomen živinoreje na račun poljedelstva.

Tudi v beneški Dalmaciji je bil kmet večinoma pravno svoboden zakupnik, kolon. Toda zemlje ni smel samovoljno zapustiti. Odnose med lastniki zemlje in koloni so praviloma določali po privatnopravnih pogodbah in predpisih mestnih statutov. Koloni so dajali gospodarjem četrmino ali petino pridelka in tako imenovana »darila« v raznih živilih in pijači. Morali so po nekaj dni na leto delati na gospodovi zemlji.⁸¹

Na ozemlju Dubrovniške republike so se fevdalni odnosi obdržali le na delu Konavelj, kjer so stari fevdalci tudi po letu 1420 ohranili svoja posestva (baštine), glavna oblika agrarnih odnosov pa je na veliki večini ozemlja bil kolonat različnih oblik. Fevdalci niso imeli nad podložniki niti sodne niti upravne oblasti, ti sta pripadali neposredno dubrovniškim, državnim oblastem. Veleposestniki (nobile, bogati meščani, tudi cerkev, ki pa so ji oblasti že v 14. stoletju preprečile kopičenje zemljiške posesti in prepovedale, da bi ji zemljo zapuščali v testamentih),⁸² a lastnik velike zemljiške posesti je bila tudi sama dubrovniška občina, so zemljo obdelovali v lastni režiji s pomočjo tuje delovne sile le na sorazmerno majhnih delih zemlje. (V pretežni meri so se namreč ukvarjali z gospodarsko važnejšimi neagrarnimi panogami, čeprav so imeli tudi od zemljiške posesti velike dohodke.) V 15. stoletju so se

⁷⁹ B. Marušić, Iz povijesti kolonata o. c., str. 237 sl.

⁸⁰ Ilustrirana povijest Hrvata o. c., str. 121, 129.

⁸¹ M. Šunjić, Dalmacija o. c., str. 262 sl.; J. Tadić, o. c., ZČ 6–7, str. 560–563.

⁸² J. Lučić, Prošlost dubrovačke Astoreje (Zupe, Šumeta, Rijeke, Zatona, Gruža i okolice grada do 1366), Dubrovnik 1970, str. 65.

na splošno razširili privatnopravni zakupi, ki so bili kratko- ali dolgotrajni in naturalni ali denarni. Spolovina (mezzadria) je bila najbolj razširjena oblika, na cerkveni zemlji so bili uveljavljeni predvsem denarni zakupi, na splošno precej pogost pa je bil tudi zakup proti delovni obveznosti, ki je lahko trajala tudi tedne dolgo. Zakup je bil vezan na zemljo in za obe pogodbeni stranki odtujljiv. Zakupna pogodba je ostala v veljavi tudi v primeru prodaje oziroma nakupa zemlje. Nobena stran ga ni mogla samovoljno prekiniti. Pripadniki nižjih slojev so svoje sorazmerno majhne zemljiške parcele obdelovali sami.⁸³

Toda kmečko prebivalstvo je bilo v vseh tu obravnavanih deželah ne glede na ugoden družbeni položaj, če ga primerjamo z deželami, kjer so bili fevdalni odnosi, močno obremenjeni z obveznostmi do lastnikov zemlje, države, oziroma do občinske, mestne uprave, in do cerkve.

Beneška republika je izmed neagrarnih panog gospodarstva v svojem delu Istre podredila svojim potrebam zlasti trgovino. Ta je v Benetke posredovala veliko kmetijskih pridelkov, zlasti vina in olja, a še posebej soli, posebno iz Pirana, kjer je bila sol najboljša izmed istrskih solin in so jo Benečani zato v veliki meri monopolizirali. Vnaprej so določali letno količino proizvodnje in lastniki solin so jo morali večinoma po določeni ceni oddajati beneškemu uradu za sol. Kakor trgovina tako naj bi beneškim koristim služila tudi pomorska dejavnost istrskih mest. Vendar se njihove povezave z italijanskimi mesti vzdolž Jadrana kljub temu niso povsem prekinile. V Italijo je šel iz Istre med drugim tudi tedaj zelo znani istrski kamen, s katerim so zgradili mnoge danes arhitekturno znamenite stavbe. Večjo vlogo v trgovini z zaledjem sta v obravnavanem obdobju imela le Piran in zlasti Koper, prvi v glavnem do konca 15. stoletja, a drugi še del 16. stoletja.⁸⁴

Proti koncu 16. stoletja je bila trgovina istrskih mest zaradi zgoraj opisanega padca agrarne proizvodnje tudi v smeri proti Benetkam precej prizadeta. V istem času so skoraj prenehale poklicne trgovske povezave z zaledjem, ki so imele poprej kar velik pomen za mesta slovenske Istre. Promet iz zaledja se je, lahko rečemo, preusmeril na Trst in se je izogibal tudi že Benetkam v tolikšni meri, da so se beneške oblasti nad tem stanjem od začetka 17. stoletja že pritoževale. V ta mesta se je iz slovenskega zaledja usmerjala predvsem le še kmečka trgovina (sol, vino). Tudi o povezavah istrskih mest z Italijo imamo v tem času sorazmerno malo vesti.^{84a}

V Dalmaciji so Benetke z raznimi ukrepi po letu 1420 začele omejevatı svobodo trgovine dalmatinskih mest, z višjimi carinami pa tudi uvoz tujega blaga v Dalmacijo, ki je postajala v veliki meri le tržišče beneškega blaga. Prepovedali so (1434), da bi se beneški trgovci in njihovo blago prevažalo na tujih ladjah. Od konca 15. stoletja pa je prišla pod njihov udarec tudi brodogradnja. Prepovedali so prodajati ladje tujcem, omejili pa so tudi gradnjo večjih, za daljšo plovbo sposobnih ladij (1490). Benečani so torej svojo gospodarsko politiko povsem podrejali koristim metropole. Čeprav se ti odloki, tudi zavoljo odpora dalmatinskih mest, niso mogli v celoti izvajati, so Benečani

⁸³ J. Tadić, o. c., ZČ 6—7, str. 538 sl.; D. Roller, Agrarno-proizvodni odnosi na području dubrovačke republike od XIII do XV stoljeća. Gradja za gospodarsku povijest Hrvatske 5, Zagreb (JAZU) 1955.

⁸⁴ F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja o. c., str. 94 sl.

^{84a} Prim. Istra i Slovensko Primorje, Beograd 1952, str. 61 sl.; Zgodovina narodov Jugoslavije II, str. 543—554.

z njimi vendar zavrli do tedaj naglo se razvijajočo trgovino in pomorstvo dalmatinskih mest. To se je zgodilo v še toliko večji meri, ker so se tedaj pretrgale vezi z zaledjem in so Benečani ovirali trgovino tudi med samimi dalmatinskimi mesti, med katerimi je imel Zadar sprva najvažnejšo vlogo.⁸⁵

Posledica upadanja trgovine in pomorstva je bila slabitev obrti, tudi ladjedelništva in po letu 1420 lahko sledimo množičnemu izseljevanju obrtnikov iz dalmatinskih mest v mesta Italije.⁸⁶ Za mestno nobiliteto in precejšen del meščanstva je postala zemljiška posest poglavitni vir dohodkov. Porasla je tudi vloga ribolova in solarstva, od katerega so imele beneške državne oblasti veliko dohodkov, ker so na trgih za sol v Zadru, Šibeniku, Trogiru, Splitu in Kotoru pobirali pristojbine. Pridelki in proizvodi teh panog so postajali nato važno blago v trgovini dalmatinskih mest z Italijo; ki je Benečani vendar niso mogli povsem zatreti in ki je deloma dvigala gospodarsko bilanco Dalmacije v 15. in 16. stoletju. S turškimi vojnami (zlasti 1499—1502 in 1537—1539) se je gospodarski položaj Dalmacije še poslabšal. Zaradi opustošenja je slabilo kmetijstvo in deloma tudi solarstvo, s tem pa tudi trgovina s temi proizvodi. To gospodarsko dogajanje je spremljalo izseljevanje starega agrarnega in mestnega prebivalstva v Italijo, a deloma so ga začeli Benečani naseljevati tudi v Istro. Prihajalo pa je v Dalmacijo novo prebivalstvo, ki je bežalo iz turških dežel; le-to pa v gospodarskem pogledu ni moglo nadomestiti starega. Tako stanje, ki ga moremo označiti za prekinitev naravnega razvoja, je trajalo še globoko v drugo polovico 16. stoletja.⁸⁷

V zadnjih desetletjih tega stoletja so namreč Benečani, ki so se jim ožile osnove gospodarstva v Sredozemlju, začeli iz Dalmacije uspešno posegati v trgovino s Turčijo. Najvažnejše izhodišče za te povezave je postajal Split, ki si je že pred ciprsko vojno (1570—1573) ustvarjal zveze z Bosno, v kateri so rasli blagovno denarni odnosi in je tudi sama iskala povezav z dalmatinskimi mesti. Benečani so od leta 1581 gradili v Splitu »skelo«, ukinjali carine na blago iz Turčije v smeri Benetk in leta 1592 ustvarili v Splitu svobodno pristanišče in promet iz dela turškega zaledja pritegnili v beneško Dalmacijo. Vloga Splita je v kratkem času izredno porasla in do konca obdobja je nase pritegoval del trgovine kopnega (turškega) zaledja. Za te zveze so bile zainteresirane turške oblasti v Carigradu in lokalne v Bosni. Mesto je postajalo eno važnejših prehodnih središč in pristanišč za trgovino s Turčijo in vanj so prihajali trgovci iz najoddaljenejših turških dežel. Promet je v njem v prvi polovici 17. stoletja dosegel velik obseg. Prehodno trgovino v Splitu so sicer v veliki meri obvladali tuji trgovci, pomorski promet pa Benečani, vendar je z nastankom splitske »skele« in s povezovanjem Dalmacije z zaledjem nastopilo novo obdobje v gospodarstvu Dalmacije.⁸⁸

⁸⁵ M. Sunjić, *Dalmacija o. c.*, str. 234 sl.; G. Novak, *Split o Marulićevo doba*, Zbornik Marka Marulića, Zagreb 1930, str. 85 sl.; J. Tadić, o. c., ZC 6—7, str. 532 sl.; T. Raukar, *Prilozi o trgovačkom životu u Zadru XV stoljeća*, Spomenica Josipa Matasovića (1892—1962), Zagreb 1972, str. 165 sl.

⁸⁶ O tem pričajo številni podatki v italijanskih arhivih (npr. v Pesaru, Fanu, Anconi itd.); problem doseljavanja slovanskega življa v Italijo od tega časa dalje bo treba še temeljito proučiti.

⁸⁷ Poleg J. Tadić, o. c. glej T. Raukar, *Dalmatinski grad i selo u kasnom srednjem vijeku*, JIČ 13 (1974), str. 41 sl.; G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turским ratovima XVI—XVIII vijeka*, Beograd 1970, Istorijski institut u Beogradu, knj. 14; T. Popović, o. c.

⁸⁸ G. Novak, *Split u svjetskom prometu*, Split 1921, str. 108 sl.; isti, *Povijest Splita II*, Split 1961, str. 76 dalje; V. Morpurgo, *Daniele Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću*, *Starine* 52 i 53 (1962), str. 185—248 in 363—415; A. Braunstein, *A propos de l'Adriatique entre le XVIe et le XVIIIe siècle*, *Annales* 26 (1971), str. 1272 sl.; R. Paci, *La «scala» di Spalato e il commercio veneziano nei Balcani fra Cinque e Seicento*, v *Studi e memorie della Deputazione di storia patria per le Venezia* 14 (1971).

Po več kakor poldrug stoletnem zastoju je gospodarstvo počasi napredovalo. Posledice turških vojn so se popravljale, ozemlje se je z doseljevanjem napolnilo, začelo je napredovati poljedelstvo, čeprav je bila mnogokje živinoreja še vedno poglavitna agrarna panoga. Zadar, tedaj drugo mesto po pomenu v Dalmaciji, je bilo veliko tržišče za živino.⁸⁰ Naraščala je v vseh dalmatinskih mestih trgovina s turškimi deželami v zaledju, z Benetkami in tudi drugimi kraji v Italiji. Pomorska dejavnost se je poživila, zlasti se je v tem času dvignila vloga mest v Boki Kotorski. Ta gospodarski vzpon, v katerem sta Dalmacija in Bosna postajali tesneje gospodarsko povezani, je ob koncu obravnavanega obdobja zaustavila kandijska vojna (1645—1669), v kateri je bila Dalmacija zopet zelo opustošena in njena trgovina z zaledjem v veliki meri prekinjena, ker je Turčija zaprla promet z beneškimi dalmatinskimi pristanišči.⁸⁰

V nasprotju z Dalmacijo pod Benečani je Dubrovniška republika prav v tem obdobju dosegla vrhunec svojega gospodarskega vzpona in Dubrovnik je postal eno izmed najvažnejših trgovskih, pomorskih in denarnih središč v Sredozemlju. Po obsegu, po organizaciji trgovskega, pomorskega in kreditnega ter bančnega poslovanja, po poslovnih metodah trgovcev je bil Dubrovnik v tem obdobju enak drugim velikim trgovskim in pomorskim središčem tedanje Evrope.

Dubrovniško plemstvo in del bogatega meščanstva je imelo sicer ves ta čas precejšnje dohodke od zemljiške posesti, ki so si jih v začetku 15. stoletja še precej povečali in ki je bila v razliko od posesti dalmatinskih mest neprizadeta od turških vpadov.⁸¹ Vendar sta bili najvažnejši veji njihovega in dubrovniškega gospodarstva nasploh trgovina in pomorstvo, čeprav tudi denarni posli niso bili nepomembni. Od začetka 15. stoletja dalje so se te panoge silovito razmahnile. V tem času se je dubrovniška pomorska trgovina raztegnila na skoraj vse obale in dežele Sredozemlja: v Levanto, Prednjo Azijo in Carigrad, na vse področje Jadranskega morja, na Italijo, kjer so se dubrovniški trgovci uveljavljali zlasti v Markah (Ancona), Apuliji in na Siciliji, v Španiji in konec stoletja do Anglije.⁸² Na bazelskem koncilu (1439?) so dobili Dubrovčani dovoljenje za trgovanje v »paganskih« deželah in so že v 15. stoletju na veliko trgovali v Egiptu in drugih severnoafriških deželah.⁸³ Dubrovnik je postal pomemben činitelj v mednarodni trgovini Sredozemlja. O pomenu te trgovine govore tudi številni dubrovniški konzuli in predstavniki v mnogih mestih Sredozemlja, ki jih je republika organizirala od konca 14. stoletja dalje, prav tako pa tudi tuji predstavniki v Dubrovniku.⁸⁴

⁸⁰ T. Raukar, Prilozi o trgovačkom životu u Zadru o. c., str. 173 sl.; S. Traljić, Trgovina Bosne i Hercegovine u lukama Dalmacije u XVII i XVIII stoljeću, Pomorski zbornik I, Zagreb 1962, str. 341 sl.; G. Stanojević, o. c., str. 168 sl.

⁸¹ G. Stanojević, o. c., str. 293 sl.

⁸² J. Tadić, o. c., ZC 6—7, str. 355 sl.; I. Božić, Ekonomski in društveni razvitak Dubrovnika u XIV—XV veku, Istoriski glasnik 1 (1949), str. 21 sl.

⁸³ Glej op. 29 in op. 13 ter J. Tadić, Le commerce en Dalmatie et à Raguse et la decadence économique de Venise au XVIIe siècle, Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII. Civiltà veneziana, studi 9 — Venezia—Roma 1961, str. 237 sl.; M. Aymard, Venise, Raguse et le commerce de blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle, Paris 1960.

⁸⁴ I. Božić, o. c., str. 45.

⁸⁵ Prim. M. Spremić, o. c., str. 53—83; I. Mitić, Predstavnicí stranih država u Dubrovniku za vreme Republike, Pomorski zbornik 4 (1966), str. 381 sl.; isti, Dubrovački konzuli i diplomati od prvih početaka do pada Republike, Dubrovnik 2 (1967) in zlasti njegova knjiga Konzulati i konzularna služba starog Dubrovnika, 1973; J. Tadić, Španija i Dubrovnik u XVI veku, Beograd 1952, str. 119 sl.; B. Krizman, Dubrovački propisi o konzulima iz XIV stoljeća, HZ 4 (1951), str. 141 sl.

Vzporedno s pomorsko trgovino je raslo tudi dubrovniško pomorstvo. Okoli srede 15. stoletja so imeli Dubrovčani že okoli 180 ladij, sposobnih za trgovski promet na velike razdalje; ob koncu stoletja je veliko teh ladij imelo že več kakor 300 ton nosilnosti. V zvezi s tem so zrasle tudi velike ladjedelnice, zlasti v Gružu. Še tja v drugo polovico 16. stoletja je dubrovniško ladjevje neprestano naraščalo. Brodovje je tedaj naraslo na blizu 300 plovnih trgovskih enot, med njimi so bile posamezne ladje do 500 ton nosilnosti. Okoli leta 1570 je dubrovniško trgovsko brodovje imelo okoli 25.000 ton nosilnosti in njegovo vrednost cenijo na blizu 700.000 dukatov. V pomorstvu je našlo zaposlitev okoli 4.000—5.000 ljudi in je letno prinašalo od okoli 180.000 do 260.000 dukatov dohodka na vozarini in do okoli 100.000 dukatov plač mornarjem.⁹⁵

Ta vloga in pomen Dubrovnika v pomorski trgovini in pomorstvu sta bila najtesneje povezana z njegovo kopno trgovino, ki je od istega časa neprestano rasla, čeprav so to rast občasno prekinjali posamezni politični dogodki. Dubrovnik je po beneškem gospostvu nad Dalmacijo prevzel skoraj celotno trgovino med balkanskim zaledjem ter Italijo in Sredozemljem. Že leta 1442 je sklenil s Turčijo dogovor, s katerim je dobil svobodo in zaščito trgovine v vseh turških deželah. Ob začetku vladé sultana Sulejmana so dobili Dubrovčani pravico do posebne nižje carinske stopnje znotraj Turčije, Balkan je zanje postal enotno carinsko področje.⁹⁶ Dubrovnik je poslej s širjenjem Turčije poglobitni izvozni center za širše balkansko področje od Črnega morja in Male Azije do Podonavja. V balkanskih trgovskih središčih so rasle številne kolonije dubrovniških trgovcev (in obrtnikov), ki so v metropolo posredovale blago iz zaledja v notranjosti pa razpečavale zlasti italijansko in zahodnoevropsko blago. Še posebej so bile številne v Srbiji in Bosni, iz katerih so na sredozemski trg prihajali zlasti srebro in druge kovine ter razne surovine (kože itd.).⁹⁷ Za obe deželi je Dubrovnik bil tudi pomembno središče kreditnih poslov.⁹⁸

V prvi polovici 16. stoletja naj bi uvoz italijanskega in drugega blaga v balkansko zaledje dosegel blizu 150.000 dukatov letne vrednosti. Mnogo večja pa je bila vrednost blaga v dubrovniški pomorski trgovini in iz nje so dubrovniški trgovci vlekli največje dobičke.⁹⁹

Poklicna dubrovniška obrt je s svojo proizvodnjo le sorazmerno malo prispevala k dubrovniški trgovini, saj so za izvoz v nekoliko večjem obsegu delale samo redke obrtne panoge: zlatarstvo, ladjedelništvo in suknarstvo.

⁹⁵ Prim. J. Tadić, Organizacija pomorstva u Dubrovniku u XVI veku, IC 1 (1948), str. 54 sl.; isti, Ragusa e il suo porto nel Cinquecento, Archivio storico pugliese 14 (1960), str. 5 sl.; isti, Le port de Raguse et sa flotte au XVIe siècle, Le navire et l'économie maritime du Moyen Age au XVIIIe siècle, Travaux du Second Colloque International d'Histoire maritime, Paris 1959, na str. 9 sl.; J. Luetić, Brodovlje Dubrovačke republike 17 stoljeća, Gradja za pomorsku povijest Dubrovnika 3, Zagreb 1964; isti, Povijest pomorstva Dubrovačke republike. Sažeti pregled, PZ II (1962), str. 1699 sl.; isti, 100 godina dubrovačkog brodarstva, Zagreb 1969.

⁹⁶ T. Popović, o. c., str. 92 sl., 121 sl.

⁹⁷ Prim. I. Božić, Dubrovnik i Turska o. c., zlasti str. 272—314; M. Popović—Radenković, O trgovačkim odnosima Dubrovnika sa Bosnom i Hercegovinom (1480—1500), IG (1952), str. 3 sl.; D. Kovačević, Trgovina u srednjovekovnoj Bosni, Sarajevo 1961; ista (D. Kovačević—Kojić), O izvozu voska iz srednjovekovne Srbije i Bosne preko Dubrovnika, IC 18 (1971), str. 143 sl.; S. Cirković, Herceg Stefan Vukčić — Kosača i njegovo doba, Beograd 1964; S. Anselmi, Venezia, Ragusa, Ancona o. c., str. 72 sl.; I. Voje, La structure de la classe des marchands en Bosnie et en Serbie pendant la deuxième moitié du XVe siècle, Assotiation internationale d'étude du sud-est européen, Sofija 1969, str. 627 sl.; isti, Poslovanje dubrovniških trgovskih družb na Balkanskom polotoku u drugi polovici XV. stoletja, ZC 28, str. 213 sl.

⁹⁸ Prim. op. 30 in S. Anselmi, o. c., str. 98.

⁹⁹ J. Tadić, ZC 6—7, str. 353 sl.

Prav v zvezi s suknarsko proizvodnjo je v Dubrovniku že proti koncu prve polovice 15. stoletja nastala najstarejša manufaktura na jugoslovanskih tleh sploh. V tej manufakturi raztresenega tipa je delalo veliko število mojstrov in »ubogih delavcev« (poveri lavorenti). Toda že v 60 in 70 letih je proizvodnja sukna padla, ker na zunanjih tržiščih ni bilo več toliko zanimanja zanj. Porušili pa so tudi velike manufakturne delavnice zunaj mestnega obzidja zaradi turške nevarnosti. Pomen dubrovniške suknarske proizvodnje je poslej padal vse do prve polovice 16. stoletja.¹⁰⁰ Za izvoz je delalo v veliki meri tudi solarstvo. Ne glede na te ugotovitve pa moremo Dubrovnik v 15. in 16. stoletju označiti za enega izmed največjih obrtnih središč v zahodnojugoslovanskih deželah, saj se je z obrtjo ukvarjalo okoli dve tretjini mestnega prebivalstva.¹⁰¹

Torej je bil Dubrovnik v vsem tem obdobju pomemben predvsem kot trgovsko in pomorsko središče in v njem so se za tisti čas nakopičili veliki trgovski kapitali. Dokler je mesto imelo skoraj monopolni položaj v trgovini z balkanskim prostorom, je Dubrovnik ohranjal svojo gospodarsko vlogo v Sredozemlju.¹⁰²

Po ciprski vojni pa se je začelo v Dubrovniku počasi čutiti zastajanje trgovine, čeprav se je še večkrat dvignila nad povprečje. Proti koncu 16. stoletja je sledilo tudi upadanje pomorstva, v naslednjem stoletju se je brodogradnja zmanjšala skoraj na polovico doseženega ob višku. Poseganje Benečanov v trgovino iz dalmatinskih mest v zaledje in nastanek splitske »skele« in njeno napredovanje sta imela pri tem vsekakor svoj delež, o čemer pričajo tudi spori Dubrovnika z Benetkami, akcije Dubrovčanov v Turčiji in v Bosni. Iz raznih vzrokov, tudi zaradi upadanja Turčije in prodora tujih (angleških, nizozemskih, francoskih) trgovcev v Turčijo, so se dubrovniške trgovske kolonije na turškem ozemlju začele krčiti. S tem pa se je začelo počasi zmanjševati tudi ozemlje, ki ga je zajela dubrovniška izvozna trgovina iz dežel na Balkanu. Po nekem podatku naj bi se dohodki dubrovniške carine v letu 1612 — kot izjemen primer — zmanjšale na šestino tistih iz leta 1571. Razumljivo potem, da je začela padati tudi moč dubrovniškega pomorstva. Z vsem je nedvomno povezovati to, da so začeli dubrovniški trgovci vlagati svoje kapitale v banke v Italiji in da so postajali rentniki. Z začetkom kandijske vojne je v spremenjenih odnosih Turčije do Benečanov, ki jim je zaprla svoje meje, Dubrovnik zopet naglo porasel, trgovina se je povečala, pomorstvo stabiliziralo. Vendar je to trajalo le kratko dobo. Po koncu 60 let 17. stoletja se je začelo obdobje upadanja gospodarske moči Dubrovniške republike, pri tem sta poleg že prikazanega razvoja trgovine na turškem Balkanu, ki je bil neugoden za Dubrovčane, vsekakor svoje doprinesla tudi veliki potres in požar leta 1667, ki sta mesto povsem uničila. Dubrovnik kot posrednik trgovskega prometa med Balkanom in Sredozemljem od tega časa stalno izgublja na pomenu.¹⁰³

¹⁰⁰ I. Božić, *Ekonomski i društveni razvitak o. c.*, str. 47 sl.; D. Roller, *Dubrovački zanati o. c.*, str. 44 sl.

¹⁰¹ S. Anselmi, o. c., str. 72 sl.; D. Roller, o. c., str. 44 sl.

¹⁰² R. Samardžić, *Veliki vek Dubrovnika*, Beograd 1962.

¹⁰³ V. Vinaver, *Turska i Dubrovnik u doba španske invazije Jadranskog mora (1617–1619 godine)*, IG 1–4 (1952), str. 21 sl.; isti, *Dubrovačka nova ekonomska politika početkom XVII veka*, Anali Hist. instituta JAZU u Dubrovniku 4–5 (1956), str. 417 sl.; isti, *Dubrovačka trgovina u Srbiji i Bulgarski krajem XVII veka, 1660–1700*, IC 12–13 (1963), str. 189 sl.

Gospodarski in družbeni razvoj zahodnojugoslovanskih dežel, kakor je že bil različen, je torej v grobem sledil razvoju v velikem delu zahodne in zlasti srednje Evrope tega obdobja, s katerim so se naše dežele povezovale, čeprav je za njim zaostajal. Od konca tega obdobja pa se je to razmerje v celoti in po posameznih deželah spreminjalo iz številnih vzrokov v še večjo škodo zahodnojugoslovanskih dežel.

DIE WESTJUGOSLAWISCHEN LÄNDER VOM 15. BIS ZUR MITTE
DES 17. JAHRHUNDERTS

(Wirtschaft und Gesellschaft)

Zusammenfassung

Der Verfasser versucht die gesellschaftliche und wirtschaftliche Entwicklung dieser Länder in der angegebenen Zeit übersichtlich zu schildern. Ausser den für alle jugoslawischen Länder, die nicht unter der türkischen Oberherrschaft waren, typischen Entwicklungsmerkmalen, werden auch die für die slowenischen und kroatischen Länder (das Hinterland) einerseits und für das venezianische Istrien, Dalmatien und für die Republik von Dubrovnik andererseits typischen Entwicklungszüge geschildert. Besonders hervorgehoben wird dabei die Rolle der wirtschaftlichen Beziehungen dieser Länder mit dem breiteren Hinterland (der Balkanhalbinsel, dem Donaauraum, dem Adriagebiet und besonders im Falle von Dubrovnik auch mit dem ganzen Mittelmeergebiet) und besonders mit Italien. Es wird darauf hingewiesen, dass die wirtschaftliche Blüte der Küstenländer weitgehend von den Beziehungen mit dem natürlichen Hinterland abhing.